

Nəriman
Nərimanov

Məktublar

VƏ

Qarabağ məsələsinə dair sənədlər

Elmi redaktoru:

Akademik
RAMİZ MEHDİYEV

Tərtib edəni:

TEYMUR ƏHMƏDOV

NURLAR

BAKI-2016

Görkəmli ictimai-siyasi xadim,
böyük ədib

Nəriman Nərimanovun

anadan olmasının

146

illiyinə həsr edilir

Nəriman Nərimanov.

**Məktublar və Qarabağ məsələsinə dair sənədlər
(təkmilləşdirilmiş yeni nəşri)**

Bakı, «NURLAR» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2016,
176 səh., şəkilli.

Kitabda Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi xadimi və ədibi Nəriman Nərimanovun XX əsrin əvvəllərində mürəkkəb şəraitdə xalq işi uğrunda mübarizəsi və fəaliyyəti barədə müəyyən təsəvvür yaradan tarixi sənədlər toplanmışdır.

Kitab Azərbaycanın tarixi taleyi ilə maraqlanan oxucular, politoloqlar və tədqiqatçılar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN: 978 – 9952 – 508 – 36 – 9

© "NURLAR", 2016

N. Nərimanov

GÖRKƏMLİ İCTİMAİ-SİYASİ XADİM VƏ ƏDİB

Nəriman Nərimanov Azərbaycanın inqilabi-demokratik ədəbiyyatı və ictimai fikri tarixində görkəmli rol oynamışdır. Onun inqilabdan əvvəl zəhmətkeş kütlələr arasında müəllim, həkim, jurnalist, nasir, rejissor, aktyor və görkəmli dramaturq kimi şöhrət qazanması təsadüfi deyildi. N.Nərimanov sözün həqiqi mənasında mübariz bir vətənpərvər idi. O, bütün ədəbi-elmi yaradıcılığı və ictimai fəaliyyəti ilə taleyini doğma xalqın taleyinə bağlamış, çətinliklərlə dolu şərəfli bir həyat yolu keçmişdir.

Nəriman Kərbəlayi Nəcəf oğlu Nərimanov 1870-ci il aprel ayının 14-də Tiflis şəhərində, yoxsul bir ailədə anadan olmuşdur. Anası Həlimə xanımın şirin nağılları, əmisi Əlimirzənin ürəkaçan söhbətləri və qardaşı Salmanın dilindən eşitdiyi şeirlər kiçik yaşlarından Nərimanın mənəvi qidasına çevrilmişdi. Balaca Nəriman ağıllı davranışı, iti zəkası, həssaslığı və mehribanlığı ilə öz yaşadlarından seçilirdi. Onun elmə, ədəbiyyata coşqun həvəsi hamının qəlbində ümid çırağı yandırmışdı. Ona görə də 1879-cu ildə Nərimanı Tiflisdə Qafqaz şeyxülislamının nəzarəti altında olan altısinifli məktəbə qoyurlar. Zaqafqaziya maarif müfəttişliyinə tabe olan bu məktəbdə proqrama şəriət, Azərbaycan, fars və ərəb dilləri daxil edilsə də, dərslər əsasən rus dilində keçirilirdi. Odur ki, Nəriman ciddi çalışır, çoxlu mütaliə edirdi. Bu da ona təhsilini davam etdirmək üçün Qori şəhərindəki

Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasına hazırlaşmağa imkan yaradırdı.

1885-ci ildə Nəriman Zaqafqaziya müəllimlər seminariyası nəzdində olan ibtidai məktəbə daxil olur. Seminariya həyatı gənc Nərimanın məfkurəvi və mənəvi inkişafına qol-qanad verir.

İlk axtarışlar dövrü onun həyata münasibətində maarifçilik dünyagörüşü başlıca yer tutur. Lakin gənc Nərimanın romantik düşüncələri və maarifçilik baxışları dövrün siyasi-ictimai hadisələrini obyektiv dərk etməyə imkan verməsə də, zəhmətkeş kütlələri mütləqiyyətin əsarətindən xilas etmək xəyalı ilə yaşaması onu yeni yollar axtarmağa sövq edirdi. O, dünyanın qabaqcıl xalqlarının tarixini, ədəbiyyatını və milli mədəniyyətini dərindən öyrənmək üçün ciddi mütaliə edir, onu düşündürən bir sıra məsələlərə cavab axtarırdı.

N.Nərimanov hələ seminariyada ikən ali məktəbdə oxumaq arzusunda idi. O, bu barədə öz tərcümeyi-halında yazırdı: "Seminariya kursunu başa vurmağa iki ay qalmış atamın qəflətən vəfatı mənə çox ağır təsir etdi. Mən təhsilimi davam etdirmək arzusundan əl çəkdim və atamdan sonra yaşamağa heç bir vəsaiti olmayan ailəmizin qayğısını çəkməyə başladım. Kursu bitirdikdən sonra Qızılhacıya təyin olundum".

Beləliklə, N.Nərimanov 1890-cı il sentyabrın 1-dən Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasındakı Qızılhacılı kənd ibtidai məktəbində müəllimlik fəaliyyətinə başlayır.

Gənlik illərindən böyük bir ailənin ağırlığını çiyində daşmasına baxmayaraq, kənd müəllimliyi

onun narahat qəlbini ovundura bilmir. Maarif və mədəniyyətdən uzaq düşmüş Qızılhacılı kəndində feodal dövrünün adət-ənənəsi, vərdisləri hökm sürürdü. Nəriman burada zülmət gecənin bağırını yaran şimşəyi xatırladı. Onun ziyası qatı qaranlığı parçalayıb, qəflətdə yatanları oyadırdı. O, kəndli balalarını məktəbə cəlb etmək üçün elm və maarifi təbliğ edir, inandırma yolu ilə kəndli kütlələrinin gözünü açmağa çalışır, onların xeyrinə-şərinə qarışırdı. Bu, yerli bəylərin narazılığına səbəb olurdu. Onlar gənc müəllimi təqib edir, məktəbin bağlanmasına çalışırlar. Nəticədə Nəriman Qızılhacılı kəndini tərk etməyə məcbur olur. Lakin kütlələri cəhalət və nadanlıqın pəncəsindən xilas etmək üçün onlarda feodal həyat tərzinə qarşı tənqidi münasibət oyatmağı, maarif və mədəniyyəti yaymağı qərara alır. N.Nərimanov özü sonralar yazırdı ki, bəşəriyyətin geri qalmış hissəsinə bacardığım qədər kömək etmək fikri ilk dəfə burada – Qızılhacılı kəndində yaranmışdır.

Azərbaycanın ictimai dərdlərinə yaxından bələd olan Nəriman öz ürək sözlərini xalqa söyləmək üçün münasib bir yer, bir meydan axtarır. Böyük arzu və idealları onu sənaye və mədəniyyət mərkəzi Bakıya gətirir. N.Nərimanov Bakıya 1891-ci ildə gəlir, burada A.İ.Pobedonostsevin xüsusi progimnaziyasında müəllimliyə başlayır. O, realni məktəbdə və III Aleksandr adına Bakı Oğlan Gimnaziyasında (1896) sinif mürəbbilərinin ştatlı köməkçisi vəzifəsində işləyir, eyni zamanda Azərbaycan dili müəllimi olur. N.Nərimanov vicdanlı və bacarıqlı müəllim kimi tanınır. Çox çəkmir ki, o, pedaqoji fəaliyyətinə görə bürünc medalla, sonralar isə üçüncü dərəcəli

Stanislav ordeni ilə təltif edilir. Bu dövrdə gənc N.Nərimanovu məktəblərdə ana dilində dərslərin ol-maması çox düşündürürdü. Uşaqların təlim-tərbiyəsi Azərbaycanın bütün qabaqcıl adamlarını narahat edən bir məsələ idi. Zaqafqaziyada "ruslaşdırma" siyasəti yeridən çar hökuməti məktəblərdə rus dili və şəri-ət dərslərinə xüsusi qayğı göstərir, Azərbaycan dili fənninin tədrisinə əhəmiyyət vermirdi. Belə bir şəra-İtdə N.Nərimanov öz nəzəri biliyi və təcrübəsi əsa-sında yeni dərslər kitabları yaratmışdır: Bunlar "Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvİ" (1899), "Müsəlmanlar üçün müəllimsiz rus dilini öyrənmək-dən ötrü asan kitabça" (1899) adlanır.

N.Nərimanovun Azərbaycan dilində mətbuat or-qanı yaratmaq təşəbbüsləri də belə bir dövrə təsadüf edir. Bu elə bir dövr idi ki, milli mətbuat yaratmaq məsələsi ziyalıların böyük əksəriyyətini heç də ma-raqlandırmırdı. Buna görə də N.Nərimanov "Yazıçı-lıq edən ziyalılarımız haqqında bir neçə söz" sərlövhəli məktubunda milli mətbuatın faydasını dərk etməyən şöhrətpərəst ziyalıların hərəkətini kəskin şəkildə pisləyirdi.

Məlum olduğu kimi, "Əkinçi"dən sonra nəşr edilən "Ziya", "Ziyayi-Qafqaziyyə" və "Kəşkül" qə-zetləri bu vaxtlar bağlanmışdı, Zaqafqaziyada Azər-baycan dilində heç bir mətbu orqan yox idi. Rusiya-da müsəlmanların yeganə dövrü mətbuatı Kırında, Bağçasarayda İsmayıl bəy Qasprinskiyin redaktəsi ilə çap olunan "Tərcüman-Perevodçik" adlı həftə-lik tatar qəzeti idi. Bu qəzet öz səhifələrində Bakı həyatına tez-tez yer verirdi. N.Nərimanovun özü də "Tərcüman"da məqalələr çap etdirmişdi. Bu məqalə-

lərdə o, məktəb, teatr, xeyriyyə cəmiyyəti və adət-ənənə məsələlərinə toxunur, zəhmətkeş kütlələrdə mədəniyyətə, maarifə həvəs oymatmağa çalışırdı.

Lakin yarı rus, yarı tatar dilində nəşr olunan "Tərcüman-Perevodçik" qəzeti Zaqafqaziya müsəl-manları arasında geniş intişar tapmamışdı. N.Nə-rimanov yaxşı bilirdi ki, doğma dildə mətbuat olmasa tərəqqipərvər ziyalıların xalqla sıx əlaqə yaratmaq və maarifçilik ideyası yaymaq cəhdi səmərə verməz. O, əhli-qələmlərə qəzetin böyük səfərbəredici qüdrəti-ni, faydasını xatırladır, onları xalqın mədəniyyətinə və ictimai tərəqqisinə kömək etməyə, xeyirxah iş-lər görməyə çağırırdı. N.Nərimanov deyirdi: "Əgər Zaqafqaziyada Azərbaycan dilində qəzet çıxsə, onda cəmiyyət də ana dilində qəzet oxuyaraq, özünün nə etməli olduğunu, nədə geri qaldığını başa düşərdi."

Maarifpərvər ziyalılar mətbuata həqiq münasibə-ti aradan qaldırmaq, qəzet və jurnala kütlələrdə mə-nəvi tələbat hissi oymatmaq üçün hər vasitədən istifa-də edirdilər.

N.Nərimanov Azərbaycanda Şərqi demokratik məsləkli mətbuatını geniş yaymaq üçün əqidə dost-ları ilə sıx əlaqə saxlayırdı, onlara xeyirxah işdə öz köməyini əsirgəmirdi. O, özü Şərqi ölkələrində çap olunan "Həblül-mətin", "Tərbiyyat", "Nasəri" qəzet-lərinin Ümumrusiya üzrə baş müvəkkili idi, bəzən bu qəzetlərə məqalələr də yazırdı.

O, 1899-cu ilin oktyabrında mətbuat işləri üzrə Baş idarəyə göndərdiyi müraciətində Azərbaycan di-lində "Təzə xəbərlər" (rus tərcüməsi ilə birlikdə) adlı həftəlik qəzet çıxarmaq arzusunda olduğunu bildirir. N.Nərimanov "Təzə xəbərlər" qəzetində Azərbaycan

və rus həyatındakı doğru-düzgün, obyektiv surətdə işıqlandıracağına və müsəlman mədəniyyətinin tərəqqisinə kömək edəcəyinə ümid bəsləyirdi.

N.Nərimanov xalqın mədəni tərəqqisinə özünün bütün gücü və bacarığı ilə, yorulmadan kömək edirdi. O, maarifpərvər dostları ilə teatr truppası yaradır, tamaşalar göstərirdi. Bu teatr tamaşalarında N.Nərimanov rejissorluq, bəzən də aktyorluq edirdi.

1894-cü ilin aprel ayında N.Nərimanov Qorçakov küçəsində (indiki Malığın) ilk kütləvi milli qiraətxana açmağa nail olur. "Nəriman qiraətxanası" qısa müddət ərzində təkcə Zaqafqaziyada deyil, Rusiyada və Şərqi ölkələrində rəğbətlə qarşılır. Qabaqcıl ideyalı, maarifpərvər ziyalılar qiraətxananın "rövnəq və rəvac" tapmasını, tərəqqi etməsini səmimiyyətlə alqışlayırdılar. Buraya Kəlküttə, İstanbul, Sofiya, Qahirə, Tehran, Təbriz və digər şəhərlərdən xeyriyyə yolu ilə qəzet, jurnal və kitablar göndərilirdi.

N.Nərimanov dövrü mətbuatın və kitabların köməyi ilə oxucuların nəzərində "möcüzə" yaratmışdı. Dünya hadisələri, ayrı-ayrı xalqların həyat tərzini və mədəniyyəti oxucularda ciddi maraq doğururdusa, həm də onları istər-istəməz öz həyatına və mühitinə, ictimai həyatda baş verən hadisələrə nəzər salmağa təhrik edir, düşündürürdü. Qiraətxananın açılmasını təfəkkürlə qarşılayan molla və seyidlər belə özlərini saxlaya bilmir, utandıqlarından qiraətxanaya girməyib qəzətləri ahlı evə aparırdılar.

N.Nərimanov xeyriyyə məqsədi ilə görüş gecələri, teatr tamaşaları, ədəbi-musiqili müsəmirələr təşkil edirdi. Bunlar qiraətxananın maddi ehtiyaclarını

müəyyən dərəcədə ödəyirdi. Lakin N.Nərimanov qiraətxananı yalnız yaşatmaq deyil, həm də onun imkanlarını genişləndirmək, gənc nəslin mənəvi tərbiyyəsi üçün bir baza yaratmaq istəyirdi. "Kaspi" qəzeti 6 mart 1897-ci il tarixli nömrəsində yazırdı ki, N.Nərimanov qiraətxanada bir müəlliminin əməkdaşlığı ilə uşaq kitabları şöbəsi yaradır.

N.Nərimanovun ilk ucuz milli qiraətxanası dörd il fəaliyyət göstərdi. Çar hakim dairələri gənclərin qiraətxana ətrafında sıx toplaşmasından çətinlikləndirilərək, 1898-ci ilin oktyabr ayında onu şübhəli siyasət ocağı kimi bağlatdı. Buna baxmayaraq, milli mədəniyyətin yüksəlişində ilk cığır açan "Nəriman qiraətxanası" Azərbaycan xalqının ictimai fikrində yeni səhifənin başlanğıcı oldu. N.Nərimanov iftixarla yazırdı: "Bakıdakı ictimai fəaliyyətim 1894-cü ildən ilk ucuz kitabxana qiraətxanası açmağımla başlanmışdır".

XIX əsrin axırlarında N.Nərimanovun bədii yaradıcılıq fəaliyyətində ciddi inkişaf nəzərə çarpır. N.Nərimanov "Nadanlıq" (1894), "Şamdan bəy" (1895) komediyalarını, "Nadir şah" (1898) tarixi faciəsini, "Bahadır və Sona" (1896) romanının bir hissəsini yazıb çap etdirir. O, Qoqolun "Müfəttiş" (1892) komediyasını da Azərbaycan dilinə çevirib tamaşaya qoyur. N.Nərimanovun əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatı və milli teatrının inkişafına faydalı təsir göstərir.

N.Nərimanov Bakıya gəldiyi ilk günlərdən teatrı əsl xalq tribunasına çevirməyə çalışırdı. M.F.Axundovun "açdığı yeni yolu", ənənəni davam etdirən maarifpərvər ziyalılar xalqda intibah hissi oyatmaq üçün teatrı ən qüdrətli vasitə hesab edirdilər.

Milli teatrın ilk həvəskar dövründən başlayaraq onun inkişafında və qol-qanad açmasında N.Nərimanovun böyük xidmətləri olmuşdur. Hələ 90-cı illərdə onun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə ziyalı gənclərdən ibarət aktyorlar truppası yaradılmışdı.

N.Nərimanov ictimai fəlakətdən xilas yolunu elm, maarif və mədəniyyətdə görürdü. O, 1902-ci ilin may-iyun aylarından imperator III Aleksandr adına Bakı Oğlan Gimnaziyasında ekstern imtahan verib şəhadətnamə aldı. Həmin ilin iyul ayında isə Odessa şəhərindəki Novorossiysk İmperator Universitetinin tibb fakültəsinə daxil oldu.

N.Nərimanov Odessada, Novorossiysk İmperator Universitetində oxuduğu vaxt tələbələrdən ibarət teatr truppası da yaratmışdı. O, 1903-cü ildə Odessadan Bakıya göndərdiyi bir məktubda tələbə yoldaşlarından ibarət kiçik bir teatr truppası yaratdığını və məzuniyyət günlərində Krımın Bağçasaray, Simferopol və başqa şəhərlərində tamaşalar göstərdiyini xəbər verirdi. Bu barədə Bağçasarayda çıxan "Tərcüman" qəzetində də maraqlı məlumat vardır. Qəzet 1903-cü ilin yanvar ayının 15-də "Qafqazlılar Krımda" sərlövhəli məlumatında Novorossiysk universitetinin yetirmələri olan bir dəstə qafqazlı tələbənin Bağçasaray və Simferopolda V.Mədətovun "Qırt-qırt", N.Nərimanovun "Nadanlıq" pyeslərini tamaşaya qoyduqlarını bildirir.

N.Nərimanov "Nadir şah" tarixi faciəsini də Krımda səhnəyə qoymaq təşəbbüsündə olmuşdur. Lakin çar senzurası "Nadir şah" tarixi faciəsini zərərli bir əsər hesab etmiş, onun tamaşasına icazə verməmişdir. Çar senzurasını pyesdə şahların devrilməsi fikrinin təbliğ edilməsi qorxutmuşdu.

1905-ci ilin oktyabrında inqilabi hərəkat bütün ölkəni bürüyüb Ümumrusiya siyasi tətlinə çevrildi. Belə bir gərgin dövrdə N.Nərimanov Odessada təhsil alan müsəlman tələbələrinin xahişini yerinə yetirərək konstitusiyalı respublika hökumətinin monarxiyadan üstünlüyü haqqında mühazirə-referatını oxumuşdu. O, mühazirə zamanı Odessada hökumətə qarşı mübarizədə həlak olmuş inqilab qəhrəmanlarının xatirəsini yad etmək üçün camaata ayağa qalxmağı təklif etmişdir.

N.Nərimanovun 1905-ci il 17 oktyabr çar manifestinə münasibəti də diqqəti cəlb edir. Referatda deyilir ki, manifesti çar könüllü surətdə verməmişdir. Çarı manifest verməyə xalqın qəzəbi və hiddəti məcbur etdi.

1905-ci ildə Novorossiysk universiteti siyasi təttil nəticəsində bağlanmışdı. Müəllim və tələbələrin əksəriyyəti həbsxanaya salınır və ya təqib olunurdu. N.Nərimanov xəfiyyələrin təqibindən yaxa qurtarmaq üçün 1905-ci ilin avqust ayında Kazan Universitetinə dəyişilməyə cəhd edir.

1906-cı ildə N.Nərimanov Bakıya qayıdır. O, yeni ictimai-siyasi vəziyyətin tələblərini zəhmətkeş kütlələrə başa salmaq, onları inqilabi mübarizəyə hazırlamaq üçün dövrü mətbuatda vətəndaş-publisist kimi çıxış edir. "İrşad" qəzetində "Cümə söhbəti", "Həyat" qəzetində "Həftə fəryadı" başlığı altında tez-tez dərc olunan məqalələrində N.Nərimanov günün ən aktual, zəruri məsələlərinə toxunur, beləliklə, mütləqiyyətin mürtəcə siyasətinin mahiyyətini açıb göstərir.

1906-cı ildə N.Nərimanov gizli inqilabi fəaliyyətini açıq siyasi təşviqatla əlaqələndirmək üçün

"Nicat" xeyriyyə cəmiyyətindən bacarıqla istifadə edir. Bu zaman "Hümmət" bolşevik təşkilatı zəhmətkeş kütlələr arasında siyasi təbliğata böyük əhəmiyyət verirdi. "Hümmət" bolşevik təşkilatına daxil olan N.Nərimanov İranda baş verən milli azadlıq hərəkatına da hərtərəfli əməli yardım göstərirdi.

1906-cı ilin avqust ayında qabaqcıl ziyalıların təkidli ilə Zaqafqaziya müsəlman müəllimlərinin I qurultayı açıldı. N.Nərimanov və H.Zərdabi qurultayın sədri seçilmişdir. Qurultay nümayəndələrinin arzusuna görə bütün siyasi məsələlərə N.Nərimanovun sədrliyi ilə baxılacaq idi.

İclasların birində məktəblərdə Azərbaycan dili təlimi məsələsi müzakirə olunarkən N.Nərimanov yeni dərs proqramı düzəltməyin, ana dilində yeni təlim kitablarını tərtib etməyin vaxtı çatdığını söyləmişdir. O, müəllimləri millətin dərdinə əlac axtarmağa, dövlətin qarşısında tələblər irəli sürməyə çağırmışdır.

1906-cı ilin axırlarında N.Nərimanov Novorossiysk imperator universitetində təhsilini davam etdirmək üçün Odessaya qayıdır. 1906-1908-ci illərdə Azərbaycanın qabaqcıl adamları tələbə N.Nərimanovə öz təhsilini başa vurmağı üçün müntəzəm maddi yardım göstərirlər. N.Nərimanov Novorossiysk imperator universitetinin tibb fakültəsini bitirdikdən sonra Bakıya qayıdır. O, burada xüsusi müalicəxana açmaq istəyir. Gizli inqilabi iş üçün xüsusi müalicəxananın olması zəruri idi. Lakin elə bu zaman N.Nərimanov İran milli azadlıq hərəkatına yaxından kömək və rəhbərlik etmək üçün təcili Tiflisə göndərilir.

1909-cu il sentyabr ayının 30-da N.Nərimanov öz ailəsi ilə bərabər Qafqaz canişinliyi ərazisindən

24 saata çıxarılıb iki il müddətinə Həştərxana sürgün olunur. N.Nərimanov Həştərxana çatdığı günün ertəsi oktyabr ayının 7-də "Darül-ədəbi" məktəbinə gedib müəllimlərlə görüşür, məktəbin pulsuz həkimliyini öz öhdəsinə alır. N.Nərimanov "Darül-ədəbi" məktəbində "Bürhani-tərəqqi" qəzetinin redaktoru Mustafa Lütfi ilə tanış olur, onun qəzetilə əməkdaşlıq edəcəyinə söz verir.

N.Nərimanov sürgündə ilk günlərdən polislin güclü nəzarəti altında təqib edilsə də, ədəbi-bədii və elmi fəaliyyətini dayandırmır.

O, həqiqi xalq həkimi, vətənpərvər ictimai xadim kimi tanınır. O, 1909-1910-cu illərdə "Xolera-Vəba", "Çexotka-Vərəm", "Aləmi-Nisvan", "Tibb və İslam" kimi kütləvi elmi-publisist məqalə və kitabçalarını çap etdirir. N.Nərimanov həqiqi xalq həkimi kimi tanınır. Milli tərkibi müxtəlif olan şəhərdə N.Nərimanovun "Müalicəxanasına" yalnız azərbaycanlılar deyil, rus, fars, tatar, türkmən, qırğız, özbək fəhlələri də pənah gətirirdilər.

1911-ci il avqust ayının 21-də N.Nərimanovun sürgün müddəti başa çatır. Lakin beş aydan sonra ona Bakıya qayıtmağa ixtiyar verilir. Maddi vəziyyətin ağırlığı üzündən Bakıya köçə bilməyən N.Nərimanov bir müddət Həştərxanda qalır, çoxcəhətli ictimai-publisist fəaliyyətini davam etdirir. Onun "Bürhani-tərəqqi" qəzetində "Arı böy" gizli imzası ilə çıxan "Telefon" sərəlvhəli məqalələri Azərbaycan publisistikası tarixində istər forma, istərsə də məzmunca yeni idi. Bu kiçik həcmli satirik əsərlərdə N.Nərimanov günün ən aktual, tənqirdən məsələlərinə toxunurdu.

N.Nərimanov "Bürhani-tərəqqi"nin "Elmi və fənni" şöbəsinə, "Prikaspiyski kray" qəzetində isə "Müsəlman həyatı" şöbəsinə rəhbərlik edir.

N.Nərimanov 1913-cü il iyul ayında Bakıya qayıdır. O, burada xüsusi müalicəxana açır. Sonra Qaraşəhərdəki 9-cu pulsuz şəhər xəstəxanasında müdir vəzifəsində çalışır. Eyni zamanda, "Xalq universiteti"ndə elmi-kütləvi mövzuda müntəzəm mühazirələr oxuyurdu.

N.Nərimanov həkimliklə yanaşı, publisistik, yazıçılıq və gizli inqilabi fəaliyyətini davam etdirir. Dövrü mətbuatda onun ədəbi-tənqidi, elmi-nəzəri və bədii əsərləri nəşr olunur. N.Nərimanov "Bir kəndin sərgüzəşti" (1915) hekayəsini, "Pir" (1917) povestini, tibbə dair bir sıra əsərlərini yazıb çap etdirir, Genin "Edam" əsərini tərcümə edir. "Bahadır və Sona" romanını səhnələşdirir.

1918-ci il aprelin 25-də Bakıda yaradılan Bakı Xalq Komissarları Sovetinin tərkibinə şəhər təsərrüfatı komissarı kimi daxil olan N.Nərimanov bu zaman dağılmış və geri qalmış ticarət, nəqliyyat, təchizat və ərzaq məsələlərinin qaydaya salınması və yaxşılaşdırılması üçün yorulmadan çalışırdı. O, Bakının neft rayonlarında yeni məktəblər, kitabxanalar, fəhlə klubları açılmasına qayğı ilə yanaşırdı.

1918-ci ilin baharında N.Nərimanov ağır xəstələnir: həkimlərin məsləhətinə görə onu təcili Həştərxana, "Tinaki" palçıq müalicəsinə göndərirlər.

1919-cu ilin əvvəllərində N.Nərimanov Həştərxan quberniya maarif şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləyir. O, Sovet Həştərxanında zəhmətkeş kütlələrin maariflənməsinə və mədəni inkişafına xüsusi

qayğı ilə yanaşır. N.Nərimanov mədəniyyət ocaqları və yeni tipli məktəblər açdırır. Yerli əhali arasında müəllim kadrları hazırlamaq üçün qısamüddətli pedaqoji kursların təşkilinə rəhbərlik edir.

1919-cu ilin iyul ayında Həştərxanda, Zaqafqaziya müsəlman komissarlığının "Köç" mətbəəsində N.Nərimanovun "Biz Qafqaza nə şüarla gedirik" kitabçası nəşr olunur.

Sovet hökuməti ilə diplomatik əlaqə yaradan ilk xarici dövlətin – Əfqanıstanın səfirini Moskvada N.Nərimanov qarşılamış, "Sovet diplomatıyası tarixində ilk dəfə ona Azərbaycan dilində müraciət edərək salamlamışdı. N.Nərimanov bildirmişdir ki, onun azərbaycanca nitq deməsi Sovet Rusiyasında bütün millətlərin bərabər və azad olmasına bir sübutdur".

İ.V.Stalin Hindistan elçisi müsəlman professor Prasadla danışıqlar aparmağı da N.Nərimanova tapşırırmışdı.

N.Nərimanov Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Xalq Komissarları Sovetinin ilk sədri olmuşdur. Bu dövrdə o, zəhmətkeş kütlələrin istəklisi və havadarı kimi ümumxalq məhəbbəti qazanmışdı. Ağamalı oğlu öz xatirəsində yazırdı: "Respublika daxilindəki səfərində N.Nərimanov yoldaşı müşayiət etdiyim vaxt Azərbaycanın zəhmətkeş əhalisi arasında onun nə qədər də böyük nüfuza və təsirə malik olduğunu öz gözlərimlə görüb inandım... Hər yerdə N.Nərimanov yoldaşı bütün xalq səmimi təntənə ilə qarşılayırdı.

Görüş yerlərində tezliklə böyük mitinqlər təşkil edilirdi.

Bütün bu mitinqlərdə və yığıncaqlarda N.Nərimanov xalqa yaxın və tanış dil tapmağı və qarşıya qoyulmuş məsələləri həll etməyi bacarırdı...»

1922-ci ildə N.Nərimanov İtaliyada, Genuya şəhərində keçirilən beynəlxalq konfransda iştirak edir. O, öz Genuya xatirələrini respublika mətbuatında çap etdirir.

Bu illərdə N.Nərimanov Azərbaycanda ədəbiyyat və incəsənətin yüksəlişinə ciddi diqqət yetirir. Geniş ədəbi məclislərdə, tənqid-təbliğ teatrı tamaşalarında, yaradıcılıq müşavirələrində şəxsən iştirak edərək ziyalılara, sənətkarlara məsləhətlər verir, onlara kömək edirdi. 1921-ci ildə N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə Azərbaycan və rus dillərində "Sənayə-nəfisə" jurnalının nəşri də bu qayğı ilə bağlıdır.

N.Nərimanov 1922-ci ilin may ayında Zaqafqaziya Fderasiyasının İttifaq Sovetinə sədr seçilir. SSRİ təşkil ediləndə isə SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin ilk dörd sədrindən biri olur. O, xalqın etimadını doğrularaq məsul partiya və dövlət vəzifələrində namusla işləyirdi. N.Nərimanov ictimai fəaliyyəti ilə yanaşı, ədəbi-publisist yaradıcılığını da davam etdirirdi. Mərkəzi dövrü mətbuatda onun maraqlı elmi, ədəbi-publisist məqalələri çap olunurdu.

1925-ci ilin fevral ayında SSRİ MİK yanında Elmi Şərqşünaslıq İttifaqı N.Nərimanovun ədəbi və ictimai-siyasi fəaliyyətinin 30 illiyi münasibətilə xatirə gecəsi keçirmişdir. Burada Moskva ictimaiyyətinin və ölkəmizin ayrı-ayrı respublikalarının nümayəndələri ilə birlikdə Şərqi müxtəlif xalqlarının nümayəndələri də iştirak etmişdir.

Yubiley yığıncağında N.Nərimanov Şərqşünaslıq Cəmiyyətinin fəxri üzvü seçilmişdir.

1925-ci il mart ayının 19-də N.Nərimanov qəflətən vəfat etdi. Qızıl meydan görkəmli partiya və dövlət xadimi, SSRİ MİK sədri N.Nərimanovu əbədi olaraq qoynuna aldı. Büllur saflığın təcəssümü olan N.Nərimanov bütün sovet xalqları qarşısında öz borcunu son nəfəsinədək sədaqətlə yerinə yetirdi.

Xalqımız Nəriman Nərimanovun adını hər zaman ehtiram və hörmətlə yad edir.

Teymur ƏHMƏDOV,

Filologiya elmləri doktoru, professor

MƏRKƏZİ KOMİTƏYƏ
Yol. [İ.V.] STALİNƏ
Surəti: Yol. [L.D.] TROTSKIYƏ
Yol. [K.B.] RADEKƏ
UCQARLARDA İNQİLABIMIZIN
TARİXİNƏ DAİR

1) Şərq məsələsi.

2) Azərbaycanca vəziyyət.

iyun 1923–27 may 1924-cü il.

1919-1920-ci illərdə RSFSR Xalq xarici işlər komissarlığı yanında Şərq şöbəsinin müdiri olduğum zaman, mən yol. Çiçerin Şərq siyasətini düzgün başa düşməməsi barədə dəfələrlə qeyd etmişəm.

RKP MK arxivində yəqin ki, mənim məruzələrim qalır, bu məruzələrimdə Türküstanda siyasətimiz haqqında, bizim Əfqanıstana, Türkiyəyə, İrana və s. münasibətimiz barədə öz fikrimi ardıcıl olaraq söyləmişəm.

Bütün bu məruzələrin əsas qayəsini belə bir mülahizə təşkil edir ki, və biz Qərbə həddən artıq aludə olub Şərqdən uzaqlaşırıq və inqilabımızın ilk günlərində bizim çağırışlarımızla qazanılan nə varsa onu itiririk. Qazanılan isə çox şey olmuşdu: bizim məzlum Şərqi xarici zülmkarlardan azad etmək və Şərqi öz həyatı ilə azad yaşamaq imkanı vermək vədimiz hamını Sovet Rusiyası ətrafında birləşdirirdi.

Bütün diqqət bizim tərəfə yönəldilmişdi və elə bir an var idi ki, Şərq siyasətini düzgün yürütsəydik, biz indi Avropaya hökm edə bilərdik. Hələ 19-cu ildə bu məruzələrdən birində mən deyirəm: "Yoldaş Çiçerin radio vasitəsilə Qərbdə sosial inqilab doğurmaq istəyir, lakin bu indi olmayacaq, belə ki, biz dağıdıcı müharibədən sonra kapitalistlərə öz fəhlələri ilə "razılaşmaq" imkanı vermişik, buna görə də Avropada sosial inqilab uzun sürən xarakter daşıyacaqdır və i.a."

MK çox güman ki, mənim bu sözlərimə əhəmiyyət vermirdi, lakin bir ildən artıq keçdikdən sonra, əgər səhv etmərsən, bu fikri Kominternin konfransı (*Görünür N.Nərimanov Kominternin III konqresinin (iyun-iyul 1921-ci il) qərarlarını nəzərdə tutur*) təsdiq etdi.

Bundan sonra yol. Çiçerin mənə yazır ki, indi biz Şərq siyasətinə xüsusi diqqət yetirməli oluruq və "Məzlum Şərqi azadlığı" şüarı günün şüarıdır və i.a.16

Bəlkə Şərq xalqları qurultayının çağırılması buna görə olmuşdur [*Şərq xalqlarının birinci qurultayı 1920-ci il 1-7 sentyabrda Bakıda keçirilmişdi. V.İ.Lenin fəxri sədr seçilmişdi. Qurultayda 137 millət təmsil edən 1891 nümayəndə iştirak etmişdi. Qurultay Şərq xalqlarının təbliğatı və fəaliyyəti Şurasını seçdi, N.Nərimanov Şuranın sədri oldu.*].

Qurultayın ümumi təəssüratı belə idi: biz Şərq xalqları nümayəndələrinə göstərmək istəyirdik ki, necə gözəl və çox danışmağı bacarıyıq, bizdə fotoqrafiya işi necə təkmilləşib ki, natiqləri bütün pozalarda çəkirlər və... başqa heç bir şey.

Lloyd Corc, Şərq xalqları nümayəndələrinin əl-lərində siyirilmiş xəncərlər, revolverlər, qılınclar, bı-çaqlar tutub Avropa kapitalına hədə-qorxu gələn fo-toşəkli alıb, yəqin ki, gülümsəmiş və yol. Çiçerinə yazmışdır: "Biz Sovet Rusiyası ilə ticarət əlaqələrinə dair danışıqlar aparmağa razıyıq".

Bundan sonra mən yol. Çiçerindən ikinci məktub alıram, bu məktubda o, yazır ki, İran inqilabçılarında hər cür köməyi dayandırmaq lazımdır, belə ki, bu, İn-giltərə ilə əlaqə yaratmaqda bizə mane olur.

Mən təsdiq edirdim ki, İranda azadlıq hərəkatını biz öz əlimizlə boğmuşuq, ona görə ki, Lloyd Corca belə lazım idi. Ona görə ki, Şərq siyasətini yoldaşla-rımızın bəziləri belə başa düşürdülər.

Əslində yol. Çiçerlə mənim məqsədim bir idi, yəni Avropada tez bir zamanda sosial inqilab doğur-maq və bununla da vəziyyətimizi xilas etmək.

Mən təsdiq edirdim ki, bunu hökmən Şərqdən başlamaq və bununla da Avropa kapitalizmini yağlı tikədən məhrum etmək, tez bir zamanda işsizlik ya-ratmaq, Avropanın ticarət-sənaye həyatında böhranı dərinləşdirmək, gücləndirmək lazımdır.

O isə, əksinə, Şərq məsələsini düşünmədən, təb-liğat və Avropa kapitalı ilə yaxınlaşmaq yolu ilə Qər-bi inqilab atəşilə alovlandırmaq istəyirdi.

Genuya [*İqtisadi və maliyyə məsələləri üzrə Ge-nuya konfransı 1922-ci il 10 aprel-19 mayda Genu-yada (İtaliya) keçirilmişdir. Sovet nümayəndə heyəti Antanta blokunun iştirakçıları olan dövlətlərin çar Rusiyasının dövlət borcunun ödənilməsi haqqında və s. tələblərini rədd etmişdi. Bununla belə, sovet nüma-yəndə heyəti Sovet dövlətini hüquqi cəhətdən tanımaq*

və ona kreditlər vermək şərti ilə keçmiş sahibkarların kompensasiya formaları haqqında məsələni müzakirə etməyə hazır olduğunu bildirdi. Eyni zamanda o, mü-daxilə və blokada nəticəsində Sovet dövlətinə dəyən ziyanın ödənilməsi haqqında əks iddialar irəli sürdü. Ümumi tərk-silah haqqında təklif irəli sürüldü, lakin Qərbi dövlətləri bunu rədd etdilər. Genuya konfran-sında qaldırılan məsələlər həll edilmədi, onların bir hissəsi baxılmaq üçün 1922-ci il Haaqa konfransına keçirildi. Genuya konfransı gedişində sovet nümayən-də heyəti ona qarşı duran dövlətlərin vahid cəbhəsini yardı və Almaniya ilə Rappal müqaviləsi (1922-ci il) bağladı.] və sonrakı Haaqa [Haaqa beynəlxalq ma-liyyə-iqtisadi konfransı 1922-ci il 15 iyun-19 iyulda Genuya konfransının qərarına əsasən Haaqada (Ni-derlandiya) keçirilmişdir. Konfransın işində Alma-niyadan başqa Genuya konfransının iştirakçısı olan bütün dövlətlərin nümayəndələri iştirak etmişdi. So-vet nümayəndə heyətinə M.M.Litvinov başçılıq edirdi. Avropa dövlətləri kreditlər haqqında sovet təkliflərini müzakirə etməkdən imtina edərək, onun keçmiş sahib-karlarının milliləşdirilmiş mülkiyyətinin qaytarılmasını təkid edirdilər. Sovet nümayəndə heyəti bu tələbləri qəti surətdə rədd etdi. Haaqa konfransı əslində heç bir qərar qəbul etmədi.] konfransları zamanı olan ya-xınlaşma və təbliğatdan yaxşısı olmayacaqdır.

Nəhayət, biz Avropanın sənaye həyatında iqtisadi böhrana, əsas etibarilə Versal müqaviləsinin [1919-cu il Versal sülh müqaviləsi – bu müqaviləyə əsasən 1914–1918-ci illərdə baş vermiş Birinci Dün-ya müharibəsinə rəsmi surətdə son qoyuldu. Versal-da (Fransa) 1919-cu il iyunun 28-də məğlub olmuş

Almaniya ilə və müharibədə qalib gəlmiş müttəfiq və birləşmiş dövlətlər arasında imzalanmışdır. Müqavilə Almaniya və dörd əsas müttəfiq dövlət – İngiltərə, Fransa, İtaliya və Yaponiya tərəfindən təsdiq edildikdən sonra 1920-ci il yanvarın 10-da qüvvəyə minmişdir. Müqavilənin şərtləri 1919-1920-ci illərdə Paris sülh konfransında işlənilib hazırlanmışdı.] nəticələrinə ümid bəsləyirdik...

Lakin Fransanın Almaniya münasibətində bütün vəhşiliklərə baxmayaraq, Rurda fəhlələrin güllələnməsinə baxmayaraq yenə də alman proletariyatı Fransa və Almaniya burjuaziyasının səhnə arxasında gedən oyununa hal-hazırda sakitcə dözür...

Bununla belə, hadisələrin bütün gedişi mənim mülahizələrimi təsdiq edir.

Nəhayət, Genuyaya yola düşməzdən qabaq, yenə də Şərqdə *[Onun Şərqdə RSFSR-in xarici siyasətinə dair 1922-ci ilin aprelində yazdığı məktub nəzərdə tutulur.]* bizim siyasətimiz mövzusunda mən yol. Stalinə məruzə təqdim etmişdim ki, burada təxminən aşağıdakıları qeyd edirəm: "Genuya bizə heç bir şey verməyəcəkdir. Avropanı güzəştə getməyə məcbur etmək üçün, Şərq məsələsini düzgün səm-tə yönəltmək vacibdir. Lakin bizim indiyə qədər yol verdiyimiz böyük səhvlərin nəticəsidir ki, Şərq daha bizə inanmır, o, məzlum kütlə simasında bizdən üz döndərmişdir, mən səhvlərin düzəldilməsi işinə ucqar respublikalarda, xüsusilə Türkünstanda və Buxarada *[N.Nərimanov ateist təbliğatı keçirilərkən partiya və sovet orqanlarının işində yerli əhalinin dini hisslərinin təhqir edilməsinin çoxsaylı və bəzən biabırçı hadisələri haqqında xatırladır.]* başlamağı təklif edi-

rəm. Yeri gəlmişkən, 19-cu ildən bütün məruzələrimdə Əfqanıstanla daha sıx əlaqə yaratmaq, Hindistanda daha da müvəffəqiyyətli inqilabi iş məqsədilə mən həmişə Türkünstanla diqqət yetirirəm ki, bu da Loyd Corcun bütün planlarını alt-üst edərdi.

Əfqanıstanla *[Əfqanıstan Avropa və Şərq ölkələri arasında gənc Sovet Rusiyası ilə müqavilə bağlayan birinci dövlət olmuşdur. Sovet hökumətinin tapşırığı ilə ilk əfqan səfirini N.Nərimanov qarşılıq və müşayiət etmişdir.]* əlaqə yaratmaq haqqında məruzəmi yol. Leninin necə diqqətlə dinlədiyini mən indi xatırlayıram. Mən bu məruzədə, yeri gəlmişkən, belə bir fikir yürüdükdüm ki, bizim işğalçılıq məqsədi güdməyimizi əfqan kütlələrinə sübut etmək üçün çarizm dövründə Əfqanıstanla Rusiya arasında çəkişmə üçün bir bəhanə olan məlum torpaq sahəsindən keçmək vacibdir.

İngiltərə bu məsələdə Əfqanıstanı həmişə müdafiə edir və bununla da Rusiyanın işğalçılıq cəhdlərini sübuta yetirirdi.

Yol. Lenin bu məsələ ilə tanış olduqdan sonra mənə dedi: "Burada çox danışmayacağıq, verəcəyik. Mənim adımdan yol. Çiçerinə çatdırın ki, bu məsələ ixtilafa səbəb olmasın..."

Yol. Çiçerin məni dinləyib dedi ki, hərbi idarənin rəyi olmadan heç bir şey demək olmaz və deyəsən, hərbi idarəyə veriblər, o da məsələyə hərbi nöqtəyindən nəzərdən yanaşmışdır, yəni Əfqanıstanla rədd cavabı vermişdir.

Elə bu məqamda yol. Karaxan əlavə edib Əfqanıstan səfirinə demişdi: "Hələ məlum deyil, Buxara Respublikasına müstəqil yaşamağa imkan verəcəyikmi".

Əfqan səfiri öz təəccübünü mənə bildirib dedi ki, bundan sonra sizin sözlərinizə, yol. Leninin imzaladığı müraciətlərə inanmaq olarmı?

Mənim tərəfimdən bu barədə Leninə məlumat verilmişdi. Sonra nə oldu, bilmirəm.

Amma onu bilirəm ki, Əfqanıstanda İngiltərənin caynaqlarından xilas olmaq üçün Sovet hakimiyyətinin (Rusiyanın) qolları arasına atılmaq qəti qərara alınmışdı.

Yəqin ki, bizdən ümidini kəsən əfqan səfiri qəti bildirmişdi ki, o, Avropaya, İngiltərəyə gedir.

Yol. Çiçerinin Moskvadan Avropa ilə nəqliyyat əlaqəsinin olmaması cavabına, səfir Kabula qayıdıb və oradan Avropaya getmək haqqında qərarını bildirmişdi. Bunu etməməsi üçün nə qədər səy göstərmişdim.

Türküstanda bizim siyasətimizə və sonra oradan Əfqanıstanla əlaqə yaratmağa nə qədər ciddi əhəmiyyət verdiyimi məruzəmdən görmək olar ki, burada mən yol. Stalinə Genuyaya gedənə qədər yerlərdə bizim özümüzün yaratdığımız *[Söhbət Genuyaya getməmişdən əvvəl, 1922-ci ilin aprelində Şərqi siyasəti məsələlərinə dair yazılmış məktubdan gəlir.]* nöqsanlarla tanış olmaq üçün mənimlə birlikdə Türküstanə yola düşməyi təklif edirdim.

Türküstandakı, Buxaradakı sonrakı hadisələr və Ənvərin avantürası – bütün bunlar məhz onun nəticəsidir ki, indiyədək biz Şərqi məsələsində istiqamət götürə bilməmişik.

Genuyadan sonra mən yol. Stalindən soruşdum, mənim sonuncu məqaləmi oxumuşdurmu?

O cavab verdi ki, oxumuşdur və ümumiyyətlə, o mənim fikrimlə razıdır. Daha sonra mən bu mövzu

barədə danışmadım, çünki hiss etdim ki, həqiqətən o, həmişəki kimi mənim irəli sürdüyüm ümumi vəziyyətlə razıdır, lakin bir çox mülahizələrə görə əməli iş gözləmək lazım deyil...

Burada mən bir çox məsələlərə toxunmuram, ona görə ki, inqilabımızın tarixini tamamlamaq üçün onlar haqqında bir qədər sonra ayrıca və daha ətraflı söhbət açacağam, lakin toxunulmuş məsələ ilə əlaqədar olaraq mən elə burada Azərbaycanda da bizim siyasətimiz haqqında söz açmağı lazım bilirəm.

Mən burada 19 və 20-ci illərdə Azərbaycanın sovetləşdirilməsinə qədər yazdığım məruzələrim haqqında qəsdən xatırlatdım.

Bu, bizim Şərqi siyasətimizə dair öz fikirlərimin həyata keçirilməsində nə qədər ardıcıl olduğumu göstərəcəkdir.

19-cu əsrin əvvəlində, Həştərxanda müalicə olduğum zaman mən türk dilində "Biz Qafqaza hansı şüarla gedirik" başlığı altında kitabça buraxdırmışdım".

Burada mən yeri gəlmişkən, 1918-ci ildə Bakıda bizim hakimiyyətimizin süqutuna gətirib çıxaran böyük səhvləri göstərirdim. Sonra bu kitabçada Sovet Azərbaycanında gələcək işin planı qısa şəkildə şərh edilir. Bu kitabça Azərbaycanda gizli fəaliyyət göstərən yoldaşlarımız tərəfindən tez bir zamanda yayılır və onların dediyinə görə kitabça fəhlə və kəndlilər arasında böyük müvəffəqiyyət qazanmışdı.

Səciyyəvi haldır ki, indi Azərbaycanın kəndliləri və fəhlələri, əsas etibarilə müsəlmanlar, bu kitabçadan sitat gətirərək mənə çatdırmaq istəyirdilər ki, hər şey kitabçada deyildiyi kimi həyata keçmir.

Bu kitabça ilə birlikdə mən Azərbaycanda baş nazir (*Nazirlər Sovetinin sədrinə.*) Usubbəyova məktub göndərmişdim. Bu məktub sonralar bizim qəzetdə tam şəkildə dərc edilmişdi.

Bu zaman mən Moskvaya RKP MK-ya çağırılmışdım və burada mən Azərbaycanda bizim gələcək işimiz haqqında öz məruzəmlə çıxış etdim (RKP MK katibi Stasova, Smilqa və familiası yadımda qalmayan məsul yoldaşlardan biri iştirak edirdilər).

Ümumiyyətlə, məruzənin bütün əsas müddəaları bəyənilmişdi.

Əsas məsələlərdən başlıca olaraq aşağıdakılar irəli sürülmüşdü:

1) Qərbdə bizim arzu etdiyimiz inqilabın gecikdiyini və uzun sürən xarakter daşıyacağını nəzərə alaraq, biz gərək Şərqlə əlaqə yaradaq ki, Avropanı bizimlə danışmağa məcbur etmək məqsədilə cəbhəni yarım bununla da mühasirədən çıxaraq.

2) Azərbaycanı sovetləşdirərkən Rusiyada etdiyimiz səhvlərə yol verməməli, yerli şəraitlə hesablaşmalı, müstəqil nümunəvi Sovet Respublikası yaratmalıyıq ki, Şərq zəhmətkeşləri, birincisi; bizim işğalçı imperalist məqsədlərimizin olmadığını bilsinlər və ikincisi; onlar görsünlər və hiss etsinlər ki, öz həyatlarını xanlar-sız, bəylərsiz və başqaları olmadan qura bilirlər.

3) İri sənaye müəssisələrini ələ keçirərək, kiçiklərə toxunmamaq və ticarətə icazə vermək.

O zaman mən axırıncı bəndin ümumrusiya miqyasında da həyata keçirilməsini hələ cəsarətsiz təklif edirdim.

Mən hələ o zaman qəti əmin idim ki, biz buna gəlib çıxacağıq, lakin belə bir fikri yaxın qoymurdum

ki, bizim rejimdə küçələrdə sərxoşlar uzanıb qalacaqlar...

Beləliklə, Qafqaza yola düşüb, orada müstəqil nümunəvi Sovet Respublikası təşkil etmək və bununla da Şərqə pəncərə açmaq üçün mənə lazım olan vaxt gəlib keçdi (bir ildən sonra).

Yola düşməzdən qabaq yol. Lenin məni qəbul etdi və yuxarıda göstərilmiş layihəmi bəyəndi, xeyir-dua verdi.

Bakıya gedən zaman hələ yolda ikən öyrəndim ki, Bakı bizim qoşunlarımız tərəfindən alınmışdır.

Bu, bir qədər dəqiq deyil.

Bizim qoşunlar məncəsiz şəhərə girmiş və əhali onları mehribancasına qarşılarmışdı.

Sən demə, Müsavat hökuməti hər şeydən ümidini üzüb akt tərtib etmişdi, burada deyilirdi ki, hakimiyyət müsəlman kommunistlərə verilir...

Biləcəridə məni bəzi yoldaşlar qarşılardılar, görünür, mənim gəlişimə çox sevinirdilər.

"Bəlkə Sizə qədər olan biabırçılıqlara son qoyulacaqdır".

Onlar belə dedilər.

Mən onları sakitləşdirdim və gələcək çətin işdə mənə kömək etməyi xahiş etdim.

İnqilab Komitəsinin Rəyasət Heyəti o zaman məndən (sədrdən), Mirzə Davud Hüseynovdan (müavindən) və bir nəfər üzvdən Qarayevdən ibarət idi.

"Azərbaycanı başdan-başa qarət edirlər, sağa və sola güllələyirlər".

Bəzi yoldaşlar məni (onların arasında nə Qarayev, nə Hüseynov var idi) bu sözlərlə qarşılarmışdılar".

İşlərlə tanış olduqdan sonra mən İnkilab Komitəsinin Rəyasət Heyətinin iclasını təyin etdim və o zaman faktiki olaraq hər şeyi idarə edən yol. Pankratovu dəvət etdim.

Mən belə bir məsələ qoydum ki, İnkilab Komitəsinin sanksiyası olmadan heç kim güllələnməsin.

Mirzə Davud Hüseynov və Qarayev bunun əleyhinə çıxdılar.

Beləliklə, hər şey əvvəlki kimi davam edirdi...

Sonra Moskvaya yola düşməzdən əvvəl yol. Orconikidze nəyə görə isə Mərkəzi Komitədə belə bir məsələ qoydu:

"Azərbaycan Respublikası müstəqilmi yaşamaqlı, yaxud tərkib kimi Sovet Rusiyasına daxil olmalıdır?"

MK üzvləri – Qarayev, M.D.Hüseynov belə bir fikir irəli sürüdürlər ki, bizə heç bir müstəqillik lazım deyil, biz Azərbaycanı Sovet Rusiyasına [*V.İ.Lenin N.Nərimanov, M.D.Hüseynov, Ə.Qarayev, R.Axundov və başqaları arasında baş vermiş mübahisənin həllində iştirak etmişdi. N.Nərimanov Azərbaycanın zəhmətkeş kəndli nümayəndələrini hakimiyyətin ali orqanlarına daha fəal cəlb etməyi, MNK-da kəndli təbəqəsini genişləndirməyi təklif edirdi. R.Axundov, M.D.Hüseynov və Ə.A.Qarayev yalnız fəhlə təbəqəsini genişləndirməyi təklif edirdilər. 1921-ci ildə Nərimanov itilafın məğzini Leninə izah etdi. Milli məsələdə və milli xüsusiyyətlərin nəzərə alınmasında güzəştlər tərəfdarı olan Lenin N.Nərimanovu müdafiə etdi. Onun özü RK(b)P Siyasi Bürosunun 1921-ci il oktyabrın 15-də qəbul edilmiş qərarlarının ən mühüm maddələrini hazırladı.*] birləşdirməliyik...

Sonra Orconikidze mənə müraciət etdi və soruşdu: "Bu məsələ barədə siz nə fikirləşirsiniz, Sizin rəyiniz mənim üçün vacibdir".

Mən qəti şəkildə bildirdim: "Azərbaycan Respublikası Gürcüstan və Ermənistan sovetləşdiriləndək müstəqil olmalıdır, sonra isə baxarıq..."

Daha bir hadisə məni vadar etdi ki, ətrafımdakılara – Azərbaycanın taleyini həll edənlərə diqqət yetirirəm.

Bir dəfə məşhur hörmətli bir qadın gözü yaşlı yanıma gəlib ailəsinin namusunu qorumağı xahiş edir.

O aşağıdakıları danışdı:

"Hökumət üzvü M.D.Hüseynov qızıma evlənməyi təklif etmiş, lakin qızım ona rədd cavabı verib – başqa birisinə, elə onun yoldaşına örnə getməyə hazırlaşır.

İndi hər gecə EFKA-nın (*EFKA-FK-fövqəladə komissiya (ÇK)*.) agentləri evimə girib axtarış aparır və mənim evimdə gələcək kürəkənimə axtarırlar. Uşaqlar tamam əsəbi olublar və demək olar ki, gecələr yatmırlar.

Mən bildirişim ki, bu, M.D.Hüseynovun işləridir, xahiş edirəm məni müdafiə edin və s. və i.a."

Onu sakitləşdirib Hüseynovu yanıma çağırıdım və bu əhvalatı ona danışdım.

O qıpqırmızı oldu, başını aşağı saldı və mənim qəti xəbərdarlığımdan sonra dedi:

"Arxayın olun, daha bu təkrar olmayacaqdır".

Bir müddət keçdikdən sonra yenə bu qadın gəlib onu daha heç kimin narahat etmədiyini bildirdi və mənə təşəkkür etdi.

Bu əhvalat məni belə bir sual üzərində düşünməyə məcbur etdi, mən kimlərlə işləyirəm və Azərbaycanın taleyi kimlərin əlindədir.

Buna qədər mən Hüseynovun və onun məsləkdaşı Qarayevin çıxışlarına o qədər də əhəmiyyət vermirdim, lakin bildirdim ki, Hüseynov Müsavat partiyasının keçmiş katibi kimi və Qarayev menşevik kimi 18-ci ildə bizə qarşı çıxış edirdilər.

Mən Qarayevi yetkinləşməmiş bir oğlan uşağı kimi, lakin Hüseynovu aşkar, qatı millətçi kimi tanıyırdım.

Hələ dünənə qədər o, Hüseynov məni ona görə söyürdü ki, mən bir kommunist kimi 18-ci ildə azərbaycanlı kütlələrə Rusiya fəhlələrilə birləşməyi təklif edərkən, millətin mənafeyini satmışam.

İndi isə 20-ci ildə o, mənə qarşı çıxış edərək, hər yerdə məni millətçi kimi qələmə vermək istəyir.

Hüseynov yol. Çiçerinə yazır:

"Nərimanov sağ qanadda durur, mənə sol, belə bir şəraitdə çətin ki, onunla işləmək mümkün olsun".

Mənim üçün bir şey aydın idi: Hüseynov da, Qarayev də öz keçmişlərindən qorxurdular və hazırda heç bir qüvvəyə malik olmadıqları üçün solluq oyunu oynamalı idilər...

Onların keçmişini və daxili aləmini bilməyənlər, onlara inanıb təqdir edir və elə bildirdilər ki, bununla inqilaba xeyir gətirirlər.

Mən isə fikirləşmişəm və fikirləşirəm ki, ziyan gətirirlər.

Orconikidze və Kirov Zaqafqaziya respublikalarının iqtisadi şuralarını birləşdirmək barəsində

M.D.Hüseynovun bir ay ərzində öz fikrini necə dəyişməsinin canlı şahididirlər.

Onlar (*M.D.Hüseynov, Ə.Qarayev nəzərdə tutulur.*) müsəlman fəhlələrinin inkişaf səviyyəsini qaldırmağın zəruriliyi haqqında mənim tələblərimdə milli meyl görürdülər.

Mən bunu ona görə tələb edirdim ki, Bakıda proletariatin əksəriyyəti müsəlman fəhlələr idi.

Halbuki haqsızlıq və aşağı inkişaf səviyyəsinin nəticəsi olaraq bu əsl proletarlar rus, erməni fəhlələri kimi dövlət quruculuğunda iştirak etmirdilər.

Mən Bakı konfransının tarixi bir iclasını heç vaxt yadımdan çıxarmaram. Bu iclasda yol. Sərkisin (BEKA-nın katibi) BEKA-nın fəaliyyəti haqqında məruzəsindən sonra, bir sıra müsəlman fəhlələr çıxış edib cəmiyyəti təkrar edirdilər:

"Yol. Sərkis düz danışmır. BEKA müsəlman fəhlələr üçün heç bir iş görmür, biz yol. Sərkisdən bir neçə dəfə xahiş etmişdik ki, bizim vəziyyətimizə diqqət yetirsin, məktəblər açırsın, bizim dilimizi bilən komitə katibləri təyin etsin və s. və i.a., lakin indiyə qədər heç bir iş görülməmişdir".

Fəhlələrdən biri öz nitqini aşağıdakı sözlərlə bitirdi:

"Bu konfrans yol. Sərkisin bizə olan qayğısını göstərir. Baxın, burada nə qədər müsəlman fəhlələr var, nə üçün konfransın yalnız dördü birini müsəlman fəhlələr təşkil edirlər. Halbuki partiyaçılar da istisna edilmədən müsəlman fəhlələr daha çoxdur. Mən bildirirəm ki, BEKA gizli fəaliyyət göstərən bir çox müsəlman fəhlələri heç bir səbəb olmadan partiyadan çıxarmışdır".

Bütün bu nitqlərdən sonra solluq oyunu oynayan Ruhulla Axundov da çıxış etdi və fəhlələri yalnız kimi qələmə verərək Sərkisi müdafiə etməyə başladı.

Bunu mən BEKA-nın və solluq oyunu oynamağa başlayanların fəaliyyətinin nümunəsi kimi misal götürürəm.

Və qərribə deyilmi? RKP Siyasi Bürosunun Azərbaycanda [1921-ci il oktyabrın 17-də RK(b)P MK Siyasi Bürosunun iclasında qəbul edilmiş "Azərbaycanda Kommunist Partiyasının milli siyasətinin keçirilməsi haqqında" direktivləri nəzərdə tutulur. Direktivlərin layihəsi İ.Stalin, G.Orconikidze, N.Nərimanov, M.Hacıyev və M.Qasimovdan ibarət komissiya tərəfindən işlənilib hazırlanmışdı. Direktivlərdə azərbaycanlıların milli, məişət xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması zəruriliyi qeyd edilirdi. Zəhmətkeş kəndlilərin ehtiyaclarına birinci dərəcəli diqqət yetirilməsi kimi sinfi prinsip irəli sürülürdü. İnqilabın həmsərhəd ölkələrə irəliləməsi planında Azərbaycanın strateji vəziyyətini nəzərə alaraq onu nümunəvi Sovet Respublikasına çevirmək məqsədi qarşıya qoyulmuşdu. Azərbaycanın zəhmətkeş sinfinin sovet quruculuğu işinə daha geniş cəlb edilməsi qeyd edilir, bu zaman Kommunist Partiyasının, proletar və yarımproletar təbəqəsinin siyasi cəhətdən loyallıq nümayəndələrinin hesabına artırılmasına diqqət yetirmək məsləhət görülürdü. Azərbaycanlı kommunistlərin partiya işçisi sifəti ilə işləməsi üçün hazırlanmasına göstəriş verilirdi. Bunun üçün xüsusi məktəb yaratmaq və bu məsələ ilə əlaqədar hər üç aydan bir Qafqaz bürosuna və RK(b)P MK-ya məlumat vermək nəzərdə tutu-

lurdu. Direktivlər, RK(b)P X qurultayının qərarlarını həyata keçirərək, partiya sıraları birliyinin təmin edilməsini, fraksiyaların və fraksiyaçı mübarizənin, partiyadan xaric edilməyə qədər qadağan edilməsini tələb edirdi. 17 oktyabr 1921-ci il tarixli direktivlər ayrıca vərəqə şəklində Azərbaycan və rus dillərində çap edilmiş, Azərbaycanın bütün partiya təşkilatlarının iclaslarında müzakirə olunmuşdu.] müsəlman fəhlələr arasında iş haqqında məlum direktivinə baxmayaraq, Qara şəhər kimi bir rayonda müsəlman fəhlələr üçün türk dram truppasının açılışı yalnız 1923-cü il fevralın 18-də oldu, halbuki elə burada rus dram teatrı iki ildir ki, fəaliyyət göstərir. Şəhərdən uzaqda yerləşən başqa rayonlarda necə? Müsəlman fəhlələr arasında baş vermiş çevrilişdən sonra keçən 2,5 il üçün Mikoyanın, Sərkisin və Mirzoyanın başçılıq etdiyi BEKA-nın işini, nəhayət, yoxlamaq lazımdır. İndiyə qədər solluq oyunu oynamış və oynayanların cinayətkar fəaliyyəti aydın şəkildə alardı. O zaman mənim söylədiyim qeyri-normal qarşılıqlı münasibətlərin səbəbi də aydın olardı.

Yeri gəlmişkən, mən burada qeyd etməliyəm ki, partiyanın dağıdılması yol. Sərkis tərəfindən başlanmış, onun varisi Mirzoyan tərəfindən isə son həddə çatdırılmışdı.

Hər yerdə casusu olan və ancaq xəbərçiliklə yaşayan Mirzoyan, çox məhdud adam olub BEKA katibi hüquqlarından, bu qrupun fəaliyyətini tənqid etməyə cürət edənlərə qarşı intiqam silahı kimi istifadə edir. Fəaliyyətimdə ardıcıl olduğum üçün mən belə hadisələrə göz yuma bilmirdim, lakin mənim hər bir çıxışım "beynəlmiləlçi" Sərkis və Mirzoyan

tərəfindən milli təmayüllü kommunistin çıxışı kimi şərh edilirdi.

Halbuki mənim üç məqsədım var idi:

1) İran üçün müsəlmanlardan işçi kadrlar yetişdirmək.

2) Hazırlıqlı türk fəhlələri vasitəsilə kəndlə bizim aramızda tez və yaxşı əlaqə yaratmaq.

3) İndi mövcud olan antoqonizmin sonralar türk və rus fəhlələri arasında olmaması.

Hal-hazırda antoqonizm cinayət həddinə çatmışdır. Sərkisin, sonra da Mirzoyanın göstərişilə ələ alınmış, daim konfransa seçilən müsəlman fəhlələrdən savayı, yerdə qalan müsəlman fəhlələr həmişə şikayət edirlər ki, onların mənafeyi nəinki heç kim tərəfindən müdafiə olunmur, hətta əllərində zavod komitələri olanlar, yəni ruslar və ermənilər tərəfindən zorakılıq göstərilir.

Mən icaslarda rus fəhlələrinə dəfələrlə ərz etmişəm:

"Yol. rus fəhlələri, siz müsəlman fəhlələrinə daha hazırlıqlısınız, həyatınızın normal keçməsi üçün, hər bir rus fəhləsi on müsəlman fəhləsi hazırlamağa borcludur və ancaq bu halda bizim vəziyyətimiz möhkəm olacaqdır".

Bunu deyərək mən nəzərdə tutmuşdum ki, BEKA əsas işə hərtərəfli yanaşmaq iqtidarında deyildir.

Mən gələcəyi düşündüyüm bir zamanda, dirijor çubuğu ilə seçilən BEKA-nın tərkibi ancaq indiki, yəni hakimiyyəti necə bölüşdürmək və Azərbaycan miqyasında işin gedişinə necə təsir göstərmək haqqında düşünürdü.

Adamlar lap solluq oyunu oynayırdılar.

Azərbaycanın birinci Sovetlər qurultayında [*Azərbaycanın birinci Sovetlər qurultayı 1921-ci ilin mayında keçirilmişdir.*] baş verəni mən heç vaxt yadımdan çıxarmaram.

Qurultayın rəyasət heyəti (Stasova və Serqo yoldaşlar onun tərkibinə daxil idilər) mənim qısa məruzəmlə qənaətlənməyib, əlavə məruzəçi haqqında təklif qəbul etdi.

Mənim məruzəm qısa oldu, çünki mən burada həmin qruplar arasında çox çəkişmələrə toxunmurdum.

Etiraf edirəm ki, mən bunu qəsdən etmişdim, çünki qurultay ərəfəsində nümayəndələrin əksəriyyəti mənə bildirmişdi ki, onlar Qarayev və M.D.Hüseynov kimi şəxslərin Azərbaycanın taleyini idarə etməsinə yol verməyəcəklər.

Mən isə bilirdim ki, Qarayevin və Hüseynovun arxasında "sol" qrup durur. Mən başa düşdüm ki, iş birinci qurultayın pozulmasına gətirib çıxara bilər. Mən həmin nümayəndələrə qəti bildirdim ki, buna yol verməyəcəyəm və birinci qurultay dinc şəraitdə keçməlidir.

Onda nümayəndələr onların fəaliyyətini tənqid etməyə icazə verməyi məndən xahiş etdilər.

Mən cavab verdim ki, tənqid edə bilərsiniz, lakin mən onları müdafiə edəcəyəm, çünki ümumi vəziyyətimiz həyatımızda parçalanma olmamasını tələb edir.

Beləliklə... "sol qrup" əlavə məruzəçi kimi ən hazırlıqlı marksisti, hər halda bu qrup arasında o belə bir adam sayılırdı, yol. Lominadzeni irəli sürdü.

Özünün uzun nitqində o iki məsələyə toxundu:

1) Məruzəmdə mənim ixtilaflara toxunmadığım barədə danışdı.

2) Azərbaycan kəndlərində inqilab baş verməmişdir, bu inqilabı etmək zəruridir, yəni bütün bəy malikanələrini yandırmaq və bununla da kəndlilərə inqilabın baş verdiyini hiss etmək imkanı vermək.

Birinci sual üzrə mən cavab verdim ki, mən bunu qurultayda əksəriyyətin əhvali-ruhiyyəsini nəzərə alıb qəsdən etmişəm. İkinci suala mən təəccüblə elə sualla da cavab verdim: "Nə üçün yol. Lominadze məhz bu yolla Azərbaycan kəndlərində inqilab etmək istəyir".

O mənə eynilə belə cavab verdi:

"Çünki Rusiyada belə edilmişdir".

Mən buna etiraz etdim ki, Rusiyada bu, mülkədarları yuvalarından qovmaq məqsədilə edilmişdi, lakin Azərbaycanda bəy və mülkədarların yuvaları çoxdan boşdur, çünki bu yuvaların sahibləri çevrilisin elə birinci günü qaçmışdılar. Kasıb kəndliyə yaxşı olmazmı ki, deyək o, bəyin malikanəsinə köçsün, çünki indi o bu malikanənin sahibidir. Mənim fikrimcə, bu daha yaxşı təsəvvür oyadar və malikanələr salamat qalar.

Mənim etirazlarımdan sonra, bütün söylərə baxmayaraq müzakirə aparmaq mümkün olmadı: Qarayevi və Hüseynovu danışmağa qoymurdular.

Hüseynov büzüşdü və mənə nə işə kəkələməyə başladı.

Mən onu sakitləşdirdim.

Vəziyyətdən çıxmaq üçün beş dəqiqə qabaq yol. Lominadzenin mənə qarşı çıxış etməyə təhrik edənləri müdafiə etməyə məcbur oldum.

Mən bütün bunları öz fəaliyyətimin səciyyəvi cəhəti kimi misal gətirirəm və [çünki] 1) bəylərin hazır, boş malikanələrinə od vurmağı – təkcə ona görə ki, Rusiyada belə etmişdilər – təklif edərək necə solluq oyunu oynamalarını sübut etmək, 2) Azərbaycanda sabit vəziyyəti saxlamaq üçün, mən həmişə, MK-nın iclaslarında öz düşmənlərimin fəaliyyətini tənqid etdiyim halda, böyük rəsmi və qeyri-rəsmi yığıncaqlarda onları müdafiə etmişəm.

Əgər bu adamlarda mərdlik varsa, onlar özləri bunu təsdiq edə bilərlər.

Bununla yanaşı, qarşı tərəfin Şatunovskaya, Artak və başqaları kimi müəyyən casusları var idi ki, partiya və qeyri-partiya yığıncaqlarında mənim adım onların dillərindən düşmürdü.

Mənim məsləkdaşlarım çox vaxt hərəkətimdən qəzəblənirdilər, onlar açıq döyüşə girməyi məndən tələb edirdilər; mən cavab verirdim ki, bizim vəziyyətimiz buna imkan vermir. Onlar solluq oyunu oynayırlar, lakin mənim gələcəkdə böyük planım vardır.

Biz var-qüvvəmizlə çalışmalıyıq ki, həyatımızda pozğunluq olmasın, heç olmazsa bununla Sovet Rusiyasının vəziyyətini bir qədər yüngülləşdirək. Sovet Rusiyasız biz elə sabah mövcudluğumuza son qoyarıq, buna görə də bizim bütün söylərimiz Sovet Rusiyasının müntəzəm neft almasına yönəldilməlidir.

Mən solluq oyunu oynayanları və Mərkəzin nümayəndəsi Serqonu da mərdliyə çağırıram ki, desinlər bizim şüarımız bu olmamışdır.

Bəlkə dartayçı müsəlman fəhlələrin tətilini yadlarına salsınlar.

Onları sakitləşdirib işləməyə kim məcbur etdi?

Hüseynov, Sərkis və ya onların Şatunovskaya kimi casusları müsəlman fəhlələrin yığılmağına məhz "Sovet Rusiyası neftsiz məhv olar, onunla birlikdə isə biz məhv olarıq" şüarıyla çıxmağa cəhd edə bilərdilərimi.

Özümü belə aparmağım nəticəsində həmfikirlərimin bir qismi məni "sol" qrupa münasibətdə zəiflik göstərməkdə ittiham edərək məndən üz döndərdilər.

Onlar açıq döyüş və ya bu qrupun fəaliyyəti barədə mərkəzə məlumat verməyi tələb edirdilər.

Mən artıq demişdim ki, birincini mən siyasi mülahizəyə görə rədd edirdim, ikinci məsələ üzrə isə məndən asılı olan hər şeyi edirdim. Mən bir neçə dəfə yol. Leninə, yol. Stalinə yazmışdım, şəxsi görüşlərim zamanı demişdim. Nəhayət, yol. Stalin gələndən sonra o, məsul yoldaşların yığılmağında, xüsusilə AKP MK iclasında, Azərbaycanda bizim siyasətimiz və taktikamız haqqında mərkəzin fikrini olduğu kimi qeyd etmişdi. Bununla belə, bir cəhət xarakterik idi: öz nitqini qurtardıqdan sonra yol. Stalin Qarayevdən qısa bir məktub aldı:

"Deməli, qoca haqlıdır" (yəni mən).

Stalin cavab verdi:

"Əgər o bunu demişdirsə, onda o, haqlıdır".

RKP Siyasi Bürosunda mənim məruzəmdən sonra AKP-nin xüsusi direktivləri tərtib olundu.

Yeri gəlmişkən, deməliyəm ki, Siyasi Büronun iclasında yol. Lenin mənim fikrimi soruşduqda mən dedim:

"Ya mənə bir qrupla açıq döyüşə girməyə icazə verin, onda onu tez məhv edərim, ya da qoy RKP MK ona solları oyunu oynamağı qadağan etsin".

Birincini o qəti rədd etdi: ikinci təklif üzərində dayanaraq, məsələni məşhur direktivlərin tərtib edildiyi komissiyaya verməyi təklif etdi.

Bu direktivlərlə yol. Molotov məxsusi olaraq Bakıya gəlmiş, məsul yoldaşların iclasında çıxış edib direktivlərin əhəmiyyətini onlara izah etmişdi.

Məni zəif fəaliyyət göstərməkdə ittiham etmək düzgün deyil. Bəzi gənc yoldaşların fitnəkarlıqlarına uymamaq üçün mən öz vəzifəmi çox yaxşı başa düşürdüm, sonralar bu yoldaşlar vəzifələrini itirmək qorxusu üzündən, məndən uzaqlaşmışdılar, mən onları alverçi kommunistlər adlandırardım.

Bunun əvəzində mənimlə 1906 və 1911-ci illərdən stajı olan sınaqçı yoldaşlar və bütün müsəlman fəhlələr qaldılar. Kəndlilər haqqında hələ danışmıram.

Lakin "sol" qrupa haqq qazandırmaq lazımdır, bu qrup gözdən pərdə asmaq üçün həmişə deyirdi:

"Bizim yol. Nərimanova qarşı heç bir pis niyyətimiz yoxdur, lakin onun ətrafındakılar dözülməzdirlər".

Qəribə burasıdır ki, bu bəzi "ətrafdakılar" gələndən sonra, onlar birbaşa sol qrupun qolları arasına düşdülər.

Yeri gəlmişkən, mənim ətrafımdakılardan biri B.Şaxtaxtinski idi. Mən onun oğurluğunun üstünü açıdıqdan sonra birbaşa Serqonun ağışına düşdü, yalnız ona görə ki, məndən xəbərçilik edirdi. Mən sədr Xanbudaqovu EFKA-dan əxlaqsızlığına görə qov-

muşdum, o isə Mərkəzi Komitənin katibi seçilmiş və indi də bu vəzifədə kef çəkir... Buna bənzər misalları çox gətirmək olardı.

Əgər buna qalarsa, biz hələ aşağıdakıları da qeyd edə bilərik:

Mirzə Davud Hüseynov Azərbaycanda olarkən, Zaqafqaziya respublikalarının birləşməsi ideyasını müdafiə edirdi, lakin Moskvada o və onun məsləkdaşları Ruhulla Axundov Siyasi Bürodakı məruzələrində birləşməyə qarşı çıxış etmişdilər. Yığıncaqların birində Serqo Orconikidze buna görə onları qatı millətçi adlandırmış və çox sərt danlamışdı, lakin indi yol. Serqoya özünün gürcü və azərbaycanlı düşmənləri ilə mübarizə aparmaq üçün qüvvələr lazımdır, buna görə o, M.D.Hüseynovu Zaqafqaziya XKS sədrinin müavini vəzifəsinə, ikincisini–Ruhulla Axundovu isə (19-cu ildən keçmiş eseri) Zaqafqaziya vilayət komitəsi üzvlüyünə irəli sürməyi yalnız ona görə lazımlı bildi ki, bu tiplər mənə qarşı fəaliyyət göstərirdilər.

Qəribə deyilmi?

12-ci qurultaya [RK(b)P XII qurultayı 1923-cü il aprelin 17-25-də Moskvada keçirilmişdi. Qurultay milli məsələlərə dair qərarla dünya xalqlarının milli-azadlıq hərəkatı üçün RK(b)P-nin milli siyasətinin bir nümunə kimi əhəmiyyətini göstərmişdi. Bununla əlaqədar olaraq qurultay SSRİ xalqları arasında təsərrüfat və mədəni bərabərsizliyin aradan qaldırılmasının zəruriliyini qeyd etmişdi. Qurultay milli məsələyə dair qətnamədə hakim millətçilik şovinizmi və yerli millətçiliklə qəti mübarizə aparmaq zəruriyyətini qeyd etmişdi.] mən Azərbaycandan seçilməmişəm və yalnız Siyasi Büronun qərarına əsasən məşvərətçi

səsə malik idim, həlledici səsə isə Azərbaycandan Qasimov Yusif, keçmiş müsavətçi (müəllim) oturmuşdu.

Qəribə deyilmi: Muxtar Hacıyev (1902-ci il) və Qədirlilə (1911-ci il) kimi sınılanmış yoldaşlar AKP Mərkəzi Komitəsinə düşməmiş, keçmiş eser və menşeviklər isə hətta katib sifətilə seçilmişdilər.

Deməli, məndən uzaqlaşdıqdan sonra onlar "təmizlənmişdilər".

Yox, bu yalandır, məsələ ətrafındakılarda deyil, Nərimanovun özündə idi, o, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətini içəridən dağıdanlara və özlərinin bütün taktikası ilə Azərbaycanı simasızlaşdırmaq istəyənlərə qarşı şiddətli müqavimət göstərə bilirdi.

Hər şeydən əvvəl "sol" qrup öz sıralarını kommunist adına layiq olmayan üzvlərdən təmizləsəydi, bu, daha yaxşı olardı.

Təmizləmə vaxtı bu qrupun çox böyük və görkəmli üzvləri çoxlu qiymətli şeylərin mənimsənilməsində ittiham olunurdular (brilyant, qızıl və i.a.) lakin elə "sol" qrupun ömrilə də xalq malının bütün bu qarətçiləri çirkəbdən təmiz çıxdılar.

Çətin ki, bəzi yoldaşların kommunist vicdanı bu cəhətdən təmiz olsun.

Kim cürət edib deyər ki, bu təmizləmə fraksiyaçı deyildi...

Və hələ məlum deyil ki, məsul yoldaş İsmayılovun qatili nə vaxta qədər məlum qalacaqdır. Vətəkin şəxsində AKP-nin nəzarət komissiyası bu işə çox soyuqqanlı yanaşmışdı, hərçənd qatil ona məlum idi...

Beləliklə, təkrar edirəm, məsələ Nərimanovun ətrafındakılarda deyil, onun özündədir.

Bunu deməyə mərdlik lazımdır, belə ki, bunun öz tarixi vardır.

Deyərlər ki, Azərbaycanda çevrilişə qədər yol. Mikoyan daim təkrar edirdi ki, mən tezliklə Bakıya gəlməliyəm. Buna ürəkdən inanıram. Bəli, o, hakimiyyətə can atan başqa cür edə də bilməzdi.

O bilirdi ki, mənim Azərbaycanda necə nüfuzum vardır.

Və bu təsadüfi deyil.

Mənim bütün 25 illik siyasi-ədəbi-ictimai işim canlı şahidlərin gözləri qarşısında keçmişdi.

Azərbaycanda və ümumiyyətlə, Yaxın Şərqdə hamı mənim 25 il ərzində Şərqdəki ətalət və köləliklə apardığım mübarizəni yaxşı bilir.

Mən ilk dəfə türk dilində "Bahadır və Sona" [*"Bahadır və Sona" romanı XIX əsrin sonu demokratik realist Azərbaycan ədəbiyyatının ən yaxşı əsərlərindən biridir. Birinci hissə 1896-cı ildə, ikinci hissə isə 1899-cu ildə çap edilmişdir. Əsərin qəhrəmanları Bahadır-azərbaycanlı, Sona-ermənidir. Onlar cəhəllət, dini ehkamlar və milli düşmənçiliklə qeyri-bərabər mübarizədə həlak olurlar. Müəllif xalqlar arasında dostluğun və qardaşlığın carçısı kimi çıxış edir.*] romanında 20 il bundan əvvəl kilsənin dövlətdən ayrılması barədə danışmışam, ilk dəfə millətlərin məhv edilməsini və erməni Sonanın türk Bahadırla bir cəhdə qovuşmasını təbliğ etmişəm.

Mən "Nadir Şah" [*İlk dəfə 1899-cu ildə nəşr edilmişdir. Pyesin tamaşası uzun müddət qadağan edilmişdi. Sovet hakimiyyəti illərində "Nadir şah" bir neçə dəfə çap olunmuşdur.*] tarixi faciəmdə, çarın şəxsiyyətini heçə endirirəm və göstərirəm ki, çar

qara camaatın hesab etməyə öyrəşdiyi kimi də müqəddəs deyil, əgər o ölkəni idarə edə bilmirsə, onu ayaq altında əzmək olar.

Mən birinci olaraq Qafqazın o zamankı allahı, 1906-cı ildə türk müəllimlərinin qurultayını siyasi cəhətdən simasızlaşdırmaq istəyən iri kapitalist Tağıyevlə açıq amansız müharibəyə başladım.

İran inqilabının tarixi onun əsas ilhamvericisinin məhz kim olduğu haqqında özünün son sözünü deyəcəkdir.

Axı, əgər deyirlərsə:

"Nərimanov nüfuza malikdir, ya da onu tanıyırlar, ona inanırlar", deməli, bunu deməyə əllərində əsas vardır.

Bu, asanlıqla qazanılmış populyarlığın nəticəsi deyil, uzun sürən, inadlı, əzablı mübarizənin nəticəsidir.

Sözsüz ki, başını itirmiş Müsavat hökuməti kommunistləri xəlvətdən güllələməyə başlayanda bu müsibətdən yaxa qurtarmaq üçün yol. Mikoyana belə çətin bir anda mən lazım idim.

Lakin sonra?

Çevriliş baş verdikdən sonra, bu aydın hiss olunmağa başladı, həm də Mikoyan dedi:

"Biz Nərimanovu İnkilab Komitəsinin sədri seçirik və onu elə mühasirəyə alırıq ki, o çox da öz nüfuzundan istifadə edə bilməsin..."

Axı, həmin o Mikoyan 18-ci ildə məni kommunizm haqqında mühazirə oxumaq üçün fəhlə rayonlarına dəvət edirdi, indi məni şübhə altına alır.

Mən təsdiq edirəm ki, mənim "Bahadır və Sona" romanım yol. Mikoyan hələ daşnak olarkən artıq müvəffəqiyyət qazanmışdı.

Onda nə üçün 20 il keçdikdən sonra mən millətçi olmalıyam, yol. Mikoyan isə beynəlmiləlçi. Beləliklə Mikoyan Bakı Komitəsinin şəxsində müxalifət yaradır ki, mənim fəaliyyətim millətçi təmayül olmasın.

BEKA-nın katibi sifətilə fəhlə qüvvəsini bölüşdürməyə və "solluq oyunu oynamağa" başlayır.

Fəhlələrin xoşuna gəlmək üçün birinci hücum komissarlara yönəldilir, guya onlar "avtomobillərdə gəzməkdən başqa bir şey bilmirlər".

Onun ikinci addımı: "varlıların" əmlakını fəhlələrin xeyrinə müsadirə etmək oldu.

Mən görürdüm ki, Müsavat hökumətinin qovulmasında bütün əhali iştirak edirdi. Buna görə, müsadirəni çox ehtiyatla keçirmək lazımdır, yəni o iri burjuaziyaya aid olmalıdır. Orta sinfi əsəbiləşdirmək lazım deyil.

O, iri və xırda burjuaziyaya ayırmadan tam müsadirə keçirməyi tələb edirdi.

Mübarizə uzun müddət davam etdi.

Nəhayət, Mikoyan Mərkəz tərəfindən geri çağırılır.

Bunun səbəbi məlum deyildi. İranda onun "kommunist inqilabı", yaxud başqa səbəb var idi.

(Onun kommunist inqilabı haqqında biz İran inqilabının tarixində bəhs edəcəyik).

Maraqlı burasındadır ki, Mikoyandan sonra Sərkis nəyin bahasına olursa-olsun BEKA-nın katibi olmaq istəyir, o istədiyinə nail olub Mikoyanın xəttini davam etdirir və hər şeydən əvvəl müsadirə haqqında məsələ qaldırır.

Mən konkret təklif irəli sürdüm.

Qabaqcadan burjuaziyanın siyahısı və dəqiq ünvanlarını tərtib etmək və bu məlumatlara əsasən müsadirə keçirmək.

Günlərin bir günü evlərin nömrələrinə görə müsadirə başlayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, çevrilişdən sonra burjuaziyanın bir çox evlərində fəhlələr, sovet qulluqçuları və kommunistlər yerləşirdilər.

Beləliklə, bir çox kommunistlər, sovet qulluqçuları, kasıblar və hətta fəhlələr də qarət edilmişdi.

Öz evlərində deyil, kiçik mənzillərdə yerləşən burjuaziyanın əksəriyyəti isə müsadirədən yaxa qurtarmışdı.

Bu, plansız əsl qarət idi.

Nəticədə fəhlələr nə əldə etdilər?

Fəhlələrin bir qismi nimdaş pal-paltar, bir qismi isə heç bir şey almadı.

Bu düşünlənməmiş müsadirənin təşkilatçılarını iclaslarda fəhlələrin özləri dəfələrlə məzəmmət etmişdilər.

Nəhayət, təşkilatçıların özləri böyük səhvə yol verdikləri haqqında danışmağa başladılar. Bu səhvlər bütün Azərbaycan boyu təkrar edilirdi. Bütün bunlara göz yummaq olmazdı, təftiş təyin edildi. Nəticədə şeylərin düzgün bölüşdürülməməsi, təşkilatçıların hər şeydən qabaq özlərini yaddan çıxarmaması, əsas ilhamverici yol. Sərkisin himayədarlığı altında şeylərin itməsi və i.a. haqqında bir cild iş tərtib edilmiş oldu.

Bu barədə çox yazmaq olardı, lakin adamların fəhlələr arasında ucuz populyarlıq axtarmasını göstərmək üçün mən hələlik bununla kifayətlənəcəyəm.

Səciyyəvidir ki, ciddi, şüurlu fəhlələr kasıbların da qarət olunmasını bildikdə, onlar müsadirə olunmuş şeyləri götürməkdən imtina etdilər.

Sərkis kimi heç kim fəhlələrin mənəviyyatını belə pozmamışdı, Mirzoyan kimi heç kim partiyayı belə dağıtmamışdı.

Mikoyan fəhlələri öz tərəfinə çəkməklə məşğul olmurdu, lakin Sərkis üçün bu adi hal idi. Onun müsəlman fəhlələr içərisindən müəyyən "ələ alınmış adamları" [*N.Nərimanovun RK(b)P MK-ya təqdim etdiyi məlumatla əlaqədar Yaroslavski, Şkiryatov, Petrovski komissiyasının yoxlanışının yekunlarına həsr olunmuş yığıncaqda "ələ alınmış fəhlələr" N.Nərimanovu partiyadan xaric etmək haqqında yerlərinədən qışqırır və onu millətçilikdə günahlandırır. Lakin Y.Yaroslavski və G.Orconikidze belə təklifə qarşı çıxış etdilər.*] var idi ki, onlar hər yerdə qışqıraraq Sərkisin əməllərinə haqq qazandırırdılar.

Bu müsadirə haqqında fars və türk qəzetləri yazmağa başladı və onlar qeyd edirdilər ki, bolşeviklər müsəlman qadınlardan zorla tumanlarını (yubkalarını) alıb, əldən-ələ ötürürdülər (bu isə qadının namusuna toxunmaq demək idi) və s.

Sərkis "möhkəm", lakin stajsız kommunist kimi məşhur idi. O zaman Ermənistanın belə kommunistlərə böyük ehtiyacı var idi. Belə ki, o vaxt Ermənistan hökumətinə rəhbərlik edənlər "zəif" kommunistlər idilər.

Mən ona Ermənistana getməyi inadla təklif edirdim, lakin o razı olmurdu.

Burası da var ki, Ermənistanda işləyən erməni yoldaşlar da onu rədd etmişdilər.

Nəhayət, RKP MK onu Moskvaya geri çağırır.

Bu "ciddi" kommunistin necə oyun çıxarmasına tamaşa etmək lazım idi.

Guya başqa məsələlərlə əlaqədar yığıncaqlar keçirilir, bu yığıncaqlarda isə öyrədilmiş agentlər onun Bakıda saxlanması barədə məsələ qaldırırdılar. Müsəlman fəhlələrdən hər yerdə öz keçmişi ilə məşhur olan Hacı Baba çıxış edirdi.

(Mənim yanımda Az.MİK-nin sədri Hacıbəyov bu fəhləni rüşvətخورluqda ittiham etmişdi).

O özünü təmizə çıxarmaq üçün heç bir söz deyə bilməmişdi.

Yeri gəlmişkən, bu fəhlə bir dəfə ona kostyum vermək üçün mənə xahişlə müraciət etmişdi, lakin məndən heç bir şey almayıb Sərkisin yanına getmiş və o, fəhlənin xahişini yerinə yetirmişdi.

Mən qəsdən bu fəhlə üzərində dayanıram, çünki o indi də yol. Mirzoyanın əlində çox itaətkar bir vəsistədir.

Beləliklə, yol. Sərkis müxtəlif bəhanələrlə Bakıda oturub yığıncaqlar keçirməkdə davam edirdi, bu yığıncaqlarda RKP MK qərarı amansız tənqid atəşinə tutulurdu.

Nəhayət, RKP-nin bəzi üzvləri bundan xəbər tutur və onun çıxıb getməsinə qəti surətdə tələb edirlər.

Burada başqa yeni bir komediya: M.D.Hüseynov Sərkisin vəqonunu açmağı əmr edir və şayiə yayır ki, guya fəhlələr yığılıb onun vəqonunu açıblar.

Həyasızcasına yalan.

Bundan sonra da bu adamlar partiya intizamından danışacaqlar.

Bu əsl dağıntı, əxlaqsızlıqdır, partiya intizamı deyildir.

Yeri gəlmişkən, MK Siyasi Bürosunun iclasında yol. Leninin yanında və ayrıca yol. Stalinə mən demişdim:

"Bütün bədbəxtlik ondan irəli gəlir ki, bu "möhkəm kommunistlərin" etdiklərini mən özümə rəva görmürəm".

Mən elə bu iclasda Siyasi Bürodan xahiş etdim ki, onlara qarşı açıq döyüşə girməyə mənə icazə versə, onların izi-tozu da qalmaz.

Bir qədər əvvəl dediyim kimi, mənə rədd cavabı verdilər.

Sərkis Şərq məsələsinə həmişə istehza ilə yanaşırdı. Ən biabırçı bu idi ki, o, Şərq məsələsini milli məsələyə çevirmişdi və unu tutuquşu kimi onun ardınca pərəstişkar Ruhulla Axundov təkrar edirdi, həmin o şəxs ki, çevrilişdən üç ay sonra Musabəyova (*hazırda ASSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri*) öz kürəkəninin, yəni Həmid Sultanovun hərəkətinin qarşısını bir qədər almağı məsləhət görmüşdü, belə ki, Axundovun fikrincə, o hissə qapılır və millətin mənafeyinə xəyanət edir (*Bunu mənə yol. Musabəyov bildirmişdi*).

Sərkis və onun məsləkdaşları bax belə adamlardır.

Nəhayət, Sərkis gedir, onun yerini isə layiqli yol-daşı Mirzoyan tutur.

Adama belə gəlirdi ki, həmkarlar ittifaqlarının sədri kimi şərəfli bir vəzifə tutan və peşəkar işçi olan yol. Mirzoyan əgər həqiqətən öz işini sevirdisə, gərək BEKA-nın katibi olmayaydı. Lakin burada iş sevgidə deyil, başqa bir şeydədir...

Yol. Mirzoyan konfransa qədər BEKA-nın katibi vəzifəsinin icraçısı seçilir.

O konfrans keçirir və konfransın onu BEKA-ya üzv, sonra isə BEKA-nın katibi seçməsinə nail olur.

O, məqsədinə nail olur.

Onun işinin daxili məzmunu Sərkisin işindən əsla fərqlənmir, lakin o (dar düşüncəli adam olsa da) hiyləgərlik işlədir.

O görür ki, onun həmkarlar ittifaqları sədrliyindən BEKA-nın katibi vəzifəsinə keçməsi çox gözə çarpır, o özünü iki qrupun birləşdirilməsi tərəfdarı elan edir, yəni hiyləyə əl atır və ətrafdakıların gözü-nə kül üfürür. Bütün bundan göründüyü kimi, BEKA artıq irs kimi Mirzoyana çatır.

Bir dəfə o partiya qurultayında rəsmi surətdə bildirmişdi ki, indi qruplar yoxdur və BEKA katibi olarkən hamısını məhv etmişdir. Lakin bu belədirmi?

Bu yaxınlarda, demək olar ki, bütün rayonların müsəlman fəhlələrinin nümayəndələri mənə Mirzoyandan şikayət etmişdilər ki, o müsəlman fəhlələrinə münasibətdə cinayətkar siyasət yürüdür. Onlar mənə bildirdilər: "Əgər Siz hüquqlarımızı müdafiə etməsəniz, biz öz partiya kitabçalarımızı qaytaracağıq". Mən onları sakitləşdirib dedim: partiya intizamının tələb etdiyi kimi hərəkət etmək lazımdır. Siz görək Mərkəzi Komitəyə müraciət edib sizin nümayəndələrlə birgə yığıncaq keçirilməsini tələb edəsiniz. Bu yığıncaqda siz BEKA-nın işi, yəni Mirzoyan haqqında öz fikrinizi ətraflı izah edə bilərsiniz. Nümayəndələr mənimlə və EMKA ilə danışıqlar aparmaq üçün öz sıralarından qocaman gizli partiya işçiləri olan Molla Babanı və Ələkbəri seçdilər. Mirzoyan bundan xəbər tutub guya başqa hərəkətləri üçün

bu fəhlələrin partiyadan xaric edilməsi haqqında məsələ qoyur. Lakin onları nəinki partiyadan, hətta ittifaqdan da qovurlar; beləliklə, bir mütəxəssis kimi öz vəzifələrini vicdanla yerinə yetirən fəhlələr küçəyə atılırlar. Küçəyə atılmış, ailə basmış fəhlə Ələkbər Mirzoyanın yanına gəlir və təəccüblə soruşur: siz məni partiyadan qova bilərdiniz, lakin nə əsasla məni ittifaqdan qovur, məni və ailəmi bir tikə çörəkdən məhrum edirsiniz. Mirzoyan o qədər axmaq idi ki, dözməyib işarə etdi ki, sən Nərimanovun tərəfdarısan. Molla Baba adlı başqa fəhlə belə bir şikayətlə Mərkəzi Komitənin katibi Xanbudaqova müraciət etdikdə, o da həmin şeyi demişdi.

Lakin Kirovun və Mirzoyanın şəxsində EMKANın, BEKA-nın bu narazılıqların səbəblərini aydınlaşdırmaq üçün belə müşavirənin çağırılmasına nə üçün etiraz etməsi indiyə kimi həm mənim üçün və həm də fəhlələr üçün anlaşılmaz olaraq qalır. Mirzoyan tərəfindən belə bir terrorçu akt məhz onu göstərir ki, bu adamın vicdanı təmiz deyil. Məgər bu onu göstərir ki, Mirzoyanın bildirdiyi kimi partiyada qruplar yoxdur. Nə qədər ki, BEKA irs kimi mirzoyanlara çatır, bu qruplar olacaqdır.

Bütün bunlardan görünür ki, burada məlum plan üzrə fəaliyyət göstərirlər.

Bu plan kimindir və necə plandır?

Bütün bunların müəllifi, onlardan daha ağıllı olduğu üçün, Mikoyan sayılır.

Qeyd etdiyim kimi o bir dəfə demişdi:

"Biz Nərimanovu elə əhatə edəcəyik ki, o bizim təsirimiz altında olsun".

Bunu etmək üçün BEKA-nı öz əllərinə almaq lazım idi.

BEKA isə Azərbaycanda hər şey deməkdir.

Bakı, güclü proletar mərkəzi kimi, hökmən amirlik edən mərkəz olmalıdır.

BEKA işçiləri bölüşdürürdü, BEKA-nın arxasında nüfuzlu fəhlə konfransı var idi, BEKA MK işinin gedişinə qüvvətli təsir göstərirdi, çünki axırıncı həmişə işçiləri BEKA-dan götürürdü, nəhayət, BEKA həmişə öz üzvlərini MK-ya daxil edirdi və burada məsələlər həmişə BEKA üzvlərinin təsiri altında keçirilirdi.

Mikoyanın ən qatı düşməni mən idim, lakin onu mənim iştirakım olmadan çıxartdılar.

Mikoyandan sonra BEKA-nın katibi Sərkis olur, Sərkisdən sonra isə Mirzoyan. Çox güman ki, Mirzoyandan sonra Kasparov olacaq və i.a.

Mən bildirim ki, bu, ağılla düşünülmüş və düzgün hesablanmış bütöv bir plandır. Hələlik bunu mötərizədə saxlayıram, çünki əminəm ki, bu mötərizələr nəticədə özləri açılacaqlar. Lakin işimin elə ilk günlərindən mən açıq deyirəm:

bir çox mülahizələrə görə hələlik erməni yoldaşların görkəmli, məsul vəzifələrdə təyin edilməsini dayandırmaq vacibdir.

Zaqafqaziyanın keçmişi, ümumiyyətlə və xüsusilə 18-ci ildə Bakıda bizim işimiz bu məsələ üzərində düşünməyə məcbur edirdi.

Mən burada açıq deməliyəm:

Hər yerdə, bütün iclaslarda mənim çıxışımdan sonra, müsəlmanlar qrupla mənə yaxınlaşıb deyirdilər:

Bizi hara istəyirsən apar, nə istəyirsən elə, biz sənə inanırıq, biz ailəmizin xoşbəxtliyini sənə ix-

tiyarına veririk, ancaq 18-ci il hadisələri təkrar baş verməsin...

Bəs, 18-ci ildə [Söhbət Bakıda baş vermiş 20 mart-1 aprel hadisələrindən gedir. Martın 29-da qızıl qvardiyaçılar dəstəsi Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin əmrinə əsasən Lənkərana yola düşməli olan Vəhşi diviziya kimi tanınmış I tatar polkunu tərk-silah etməyə cəhd göstərmişdi. Başlanmış atışma sürətli, lakin amansız döyüş üçün qığılçım rolunu oynadı. Müsəlman milli şurasının dəstələri və daşnak dəstələrindən ibarət olan Bakı Sovetinin birləşmiş qüvvələri arasında baş vermiş bu döyüşdə 20 mindən artıq adam iştirak etmişdi. Bakı Sovetinin birləşmiş qüvvələri döyüşlərin qurtarması ilə kifayətlənməyib silahsız azərbaycanlıları öldürməyə başlamışdılar. Bunun davamı olaraq daşnak partiyası tərəfindən müdafiə edilən Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin bolşevik rəhbərliyinin tətbiq etdiyi repressiya tədbirləri Sovet hakimiyyətinin nüfuzunu yerli əhalinin gözündə əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salmış oldu.] nə baş vermişdi?

18-ci il haqqında mən başqa yerdə və başqa vaxt ətraflı danışacağam. Bununla belə, 18-ci ildə nə baş verdiyi haqqında qısaca deyəcəyəm:

N.Nərimanovun (Özü haqqında üçüncü şəxs kimi danışır.) özü sonralar bu hadisələri belə təsvir edirdi:

"Vətəndaş müharibəsi ərəfəsində, mənim mənzilimdə müsəlman kommunistlərin yığınağı keçilirdi ki, mərhum yol. Şaumyan da bura dəvət edilmişdi.

Yaranmış vəziyyət haqqında məsələnin uzun sürən müzakirəsindən sonra, mən sübut etməyə çalışırdım ki, vətəndaş müharibəsini indiki vaxtda başlamaq təhlükəlidir, belə ki, o milli qırğına çevrilə bilər.

Mən bunu ona görə deyirdim ki, o zaman Bakıda ancaq daşnaklardan ibarət olan çoxsaylı erməni hərbi milli hissəsi yerləşirdi.

Yol. Şaumyan bu dəlillə razılaşdı.

Lakin iki saatdan sonra biz deyil, müsavətçilər tərəfindən vətəndaş müharibəsi başlandı.

Qüvvəmizin zəifliyini nəzərə alaraq, çətin dəqiqədə yol. Şaumyan erməni hissəsinin Sovet hakimiyyətinə müdafiə etməsinə razılıq verdi.

O biri gün saat 12-yə qədər vətəndaş müharibəsi düzgün aparılırdı, lakin saat 12-dən mənə məlumatlar çatmağa başlayır ki, müharibə milli qırğın şəklində alır.

Burada olduqca çoxlu xarakterik səhnələr var ki, mən onlar haqqında susuram.

Nəhayət, müsəlmanların deputatlar heyəti yanına gəlir və özlərini məğlub edilmiş hesab edərək müharibəni dayandırmağı xahiş edir.

Mən dərhal yol. Caparidzeyə zəng edirəm.

O deputatlar göndərməyə söz verir.

Bu vaxt daşnaklar mənim mənzilimə basqın edirlər.

Mən qaçıb gizlənirəm.

Mənim qardaşımı tutub aparırlar. Bir saatdan sonra yol. Şaumyan məni ailəmlə birlikdə "Sovet hakimiyyətinin müdafiəçiləri" olan daşnaklardan xilas edir.

Bundan sonra Bakı şəhəri üzrə üç gün vəhşiləşmiş daşnakların dəhşətli azğınlığı baş verir. Nəticədə daşnaklar, yəni "Sovet hakimiyyətinin müdafiəçiləri" əliuşaqlı müsəlman qadınlarını əsir edirlər... Burada bizim müdafiəçilərimiz daşnaklar tərəfindən qadınlar üzərində törədilən alçaq təhqirlər haqqında susmaq lazım gəlir.

Bu haqda susmaq daha yaxşıdır.

Lakin Alyoşa Caparidzenin çox nəcib ürəyi bu haqda susmamışdı.

Caparidze ilə mənim aramda nə kimi söhbət olmuşdur, mən bunların hamısının üzərindən keçirəm.

Lakin belə bir dəhşətli hadisədən sonra, onun qəzalar üzrə həyata keçirilməsini davam etdirmək nəyə lazım idi.

Bax, bu suala 1918-ci ildə Bakıdakı Sovet hakimiyyəti cavab verməlidir.

Bütün bunlar məni ilk vaxtlar erməni yoldaşları yüksək vəzifələrə təyin etməmək barəsində danışmağa məcbur edirdi.

Bununla belə, lap əvvəldən bu günə kimi BEKA elə bil qəsdən Mikoyan, Sərkis və Mirzoyan tərəfindən tutulur.

Axırıncı, yəni Mirzoyan, artıq daha cəsarətlə fəaliyyət göstərir.

Mən təkrar edirəm—bu eynilə göstərildiyi kimi, müəyyən edilmiş plandır.

Lakin çoxları bunu başa düşmürdülər. Bunu haqda AKP MK katibi olan yol. Kirov da başa düşür, bu adama Mirzoyanla əlbir fəaliyyət göstərmək təlqin edilmişdi.

Hətta əgər Kirova təlqin edilməsəydi də, o bu kompaniyanın təsiri altına düşərdi, çünki bu kompaniyanın fəaliyyəti onun daxili aləmini məmnun edir.

Bu kompaniyanın fəaliyyəti isə məhz Azərbaycanın simasızlaşdırılmasına yönəlmişdir. Bir tərəfdən kommunizm bayrağı altında daşnaklar öz işlərini görür, digər tərəfdən keçmiş eserlər tədriclə və inadla Sovet hakimiyyətini içəridən dağıdırlar.

Əgər bu vaxt Hüseynov, Qarayev, Ruhulla Axundov və bu cəhdləri şüurlu surətdə müdafiə edən başqaları Azərbaycanın fəhlə və kəndliləri qarşısında cavab verməli olsalar, məhz bu nöqtəyi-nəzərdən cavab verməlidirlər. Onlar isə müdafiə etmiş və indi də müdafiə edirdilər, çünki öz keçmişlərindən qorxurlar. Məgər bunların hamısını yoxlamaq çətindir?

Mən isə yenə də öz əsas məqsədimi irəli sürürəm: Azərbaycandan Şərqlə üçün nümunəvi Sovet Respublikası yaratmaq və bununla da Şərqlin məzlum xalqlarını tez bir zamanda öz tərəfimizə cəlb etmək, azadlıq hərəkatını alovlandırmaq və bu yolla Avropa kapitalizmini öz iqtisadi bazasından məhrum etmək, Avropa fəhlələrinin həyatındakı böhranı dərinləşdirmək, tezləşdirmək və beləliklə də Avropada arzu etdiyimiz inqilabı sürətləndirmək.

Öz qarşıma qoyub həll etmək istədiyim başlıca vəzifə bundan ibarətdir.

İranda Mikoyanla Sultanzadənin birgə kommunist inqilabı olmasaydı; əgər məni, ancaq özlərinin bugünkü vəziyyətini düşünən xəbis qəlbləli adamlar əhatə etməsəydi, əgər Mərkəz mənə etibar etsəydi bu çox asan olardı. Mərkəz ancaq Serqo Orconikidzeyə etibar edir.

Serqo isə o xəbis qəlbləli adamlara daha çox etibar edirdi, onlar da öz vəziyyətlərini qorumaq və möhkəmləndirmək üçün onun qarşısında nökrəklik edir və Azərbaycanda milli təmayül haqqında çıxırırdılar. Bu isə yol. Serqonun çox xoşuna gəlirdi.

Mərkəz baş açma bilmirdi ki, nə üçün mən, 20 il bundan əvvəl öz romanımda beynəlmilətçiliyi təbliğ etdiyim halda, o zaman ən çətin anda müsəlmanlar

arasında hər cür dini inkar etdiyim halda, indi mənim milli təmayülüm olmalıdır, dünənki daşnak və ya müsavətçi isə beynəlmiləlçi olmalıdır.

Burada məsələni belə qoymaq lazımdır:

Ya həqiqətən Mərkəz bu məsələdən baş açə bilmir, ya da o ucqar respublikaların daxili işlərinə qarışmaq məqsədilə qəsdən bu "beynəlmiləçiləri" irəli çəkir, müdafiə edir...

Onsuz da bir qədər sonra Mərkəz bu suallara cavab verməli olacaqdır, belə ki, bütün bu müddət ərzində ucqar respublikaların həyatından olan zəngin materialı inkar etmək çətindir.

Biz partiyamızın intizamı ilə qüvvətliyə, lakin intizamı Şərqdə az-çox məşhur olan partiya üzvlərinin şəxsiyyətsizləşdirilməsinə yönəltmək bizim Şərq siyasətimizin məhv olması deməkdir.

Əgər birinci məsələ, yəni Mərkəzin öz üzvlərinin yararlı olub-olmamasını ayırd edə bilməməsi, bu anlaşılmazlıqların səbəbidirsə, bunun eybi yoxdur, lakin əksər çoxluğu müsəlman kommunistlər olan ucqar respublikaların nə vaxtsa Sovet Rusiyası üçün zərərli ola biləcəyi fikrini birdəfəlik başdan atmaq lazımdır.

Müsəlman zəhmətkeş kütlələri rus çarlarının siyasətindən cana gəlmişlər, indi onlar çarizmin, demokratizmin və Sovet hakimiyyətinin nə demək olduğunu çox gözəl başa düşürlər. Zəhmətkeşlərin özlərinin hakimiyyəti.

Bu fikri qəti surətdə başdan atmaq lazımdır və kim istəyirsə rahat yata bilər, həm də əmin olsun ki, keçmiş və indiki Rusiyanın ərazisində yaşayan müsəlmanların zəhmətkeş kütləsi Sovet hakimiyyəti tərəfdarıdır.

Lakin onlarda milli təmayül varıdır.

Yol. Stalinə məruzələrimdən birində mən deyirəm: əgər sabah Avropada proletar inqilabı alovlanarsa və hər yerdə hakimiyyət fəhlələrin əlinə keçsə, bununla belə, biz sənayemizi bərpa etmək üçün havayı olaraq hər şey əldə edəcəyimizə ümid ola bilmərik, yəni hələ uzun müddət belə bir vəziyyət olmayacaqdır ki, bu zaman biz deyə bilək:

"Bizimki – Sizin ki, Sizin ki isə – Bizim ki".

Avropa kapitalizmi, Avropa sənayesi başqa dövrlərin hesabına inkişaf edirdi.

Çətin ki, ingilis fəhlə hökuməti Hindistanda istismarçı siyasətindən əl çəksin.

Bir halda ki, belə bir siyasət, sözün yaxşı mənasında iqtisadi asılılıq siyasəti mövcud olacaqdır, lakin daha dəqiq desək, bu bir xalqın başqa bir xalq üzərində iqtisadi əsarət siyasəti olacaqdır, deyə bilərikmi, əgər belə demək mümkünsə, biz dərhal beynəlmiləlçi mühit yaradacağıq.

Sovet Rusiyası ilə Sovet Almaniyası arasında olan qarşılıqlı münasibətlərdə də eyni ilə bu cür olacaqdır. Eyni vəziyyət Sovet Rusiyası və ucqar respublikalar arasında baş verir.

Gözəl nitqlər söyləmək olar, lakin gözəl iş görmək çətindir.

Lakin Azərbaycan məhz gözəl iş görmüşdür.

Sovet Azərbaycanı özü könüllü olaraq neftin Sovet Rusiyası zəhmətkeşlərinə mənsub olduğunu elan etmişdi, lakin Sovet respublikasında başda "kral" Serebrovski olmaqla "monarxiya" yaratmaq nəyə lazım idi, o indiyə qədər elə bilir ki, azərbaycanlıları aypara və ulduzla aldadır.

Yox, hər bir fəhlə və kəndliyə neftin Sovet Rusiyası üçün nə demək olduğu izah edilmişdir.

Azərbaycan birinci il nəinki neft verir, hətta öz dövlət kassasından fəhlələrin məvacibini də ödəyirdi.

Bundan da artıq beynəlmiləl nə ola bilər?

Mən israr edirəm ki, mənimlə məhrəmanə söhbət zamanı azərbaycanlılardan kimsənin Azərbaycanın ən gəlirli mənbədən məhrum olması haqqında öz narazılığını bildirməsi halı olmamışdır, lakin Serebrovskinin Sovet Azərbaycanını tanımaq istəməməsi barəsində çoxlu söz-söhbət olmuş və indi də vardır.

Bax, budur milli təmayülü yaradan.

Xəstəxana üçün cərrah həkim lazımdır. İki namizəd vardır: yəhudi Belenki, bitərəf, birillik stajı olan, Azərbaycanda tamamilə yeni adam və türk Talışinski, beşillik stajı olan, yerli əhalinin yaxşı tanıdığı adam.

Hər ikisi 8 səs qazanır

Nəyə görəsə Bakı İcrakomu Belenkini təyin etmək istəyir.

Ona görə ki, Belenkinin qardaşı–BEKA-nın üzvüdür, BEKA isə İcrakomun sədri yol. Kırılova Belenkini təyin etməyi əmr edir. Mənim müdaxilə etməyim, nəhayət, Belenkiyə öz qardaşını yerləşdirməyə imkan vermir.

Əgər indi Neftkomun və Baksovetin qulluqçularının tərkibinə nəzər salınsa, onda qərəzsiz müşahidəçi dəhşətə gəlir. Yerli müsəlman mühəndislər və ümumiyyətlə, ziyalılar alver edir, bu müəssisələr isə rus, erməni və yəhudilərlə doldurulmuşdur.

Azərbaycan kəndlisi ağ neft olmadığı üçün talaşa yandıranda, azərbaycanlı vətəndaş Tiflisdə ağ neftin

Gəncədəkindən ucuz satıldığını görəndə, istər-istəməz bütün bunları törədənlərin ünvanına tənə, müstəmləkəçilikdə ittiham və i.a. eşitməyə məcbur olursan.

Mən neft məhsullarından Azərbaycanın xeyrinə fayzlı ayrımalara dair düz bir il yol. Serebrovski ilə mübarizə aparmışam, işi Siyasi Büroya qədər çatdırmışam, Siyasi Büro bu ayırmanı *[Sosial və mədəni tədbirləri həyata keçirmək üçün respublikanın xeyrinə neft məhsullarından ayrımalar nəzərdə tutulur. Bu qərar AK(b)P Siyasi Bürosunun iclasında qəbul edilmişdi.]* yerinə yetirməyi qərarla yol. Serebrovskiyə bir vəzifə olaraq tapşırırdı. Nə üçün yol. Serebrovski indiyə qədər bunu lazımınca yerinə yetirmir. Nə üçün respublika EMKA-sı bu qərarın icrasına nəzarət etmir. Ona görə ki, Kirov, Mirzoyan yoldaşlar və onların kompaniyası işə saymaz münasibət bəsləyirlər. Buna diqqət yetirmək üçün, əgər belə demək mümkünsə, görək həqiqətən beynəlmiləl qəlbə malik olasan. Azərbaycanda kəndlilərin cəhalət bataqlığında boğulması onların əsla vecinə deyil. Bəs, MİK-in sədri Ağamalıoğlu, Xalq Komissarları Sovetinin sədri Musabəyov kimi məsul müsəlman işçilər nə iş görürlər.

Bəli, bu bədbəxtlər bu vəzifələrə irəli ona görə çəkilməşlər ki, sussunlar...

Bu, Azərbaycanda onun marağı haqqında daha söz-söhbət olmasın deyə mənim namizədliyimi SSRİ MİK sədrliyinə göstərən Serqo Orconikidzeyə də yaxşı məlumdur. Ona özünün heç bir xüsusi fikri olmayan, yalnız icraçı adamlar lazım idi. İşə belə münasibət şübhəsiz ki, milli antaqonizmi gənişləndirir.

Mən həmişə bu nöqsanları göstərirdim və əlbəttə, əleyhdarlarımla dilli ilə desək "millətçi" adını qazanmışam.

Müqabil tərəfin millətçilik təmayülü olduqca, bu tərəfin də millətçilik təmayülü olacaqdır.

Bunu iki, üç, dörd ilə aradan qaldırmaq mümkün deyil, çünki Nikolay və onun iyrənc həyata keçirmə üsulları zamanı böyük dövlətçi xalqın siyasəti ucqarların yaddaşına həkk olmuşdu.

Yaralar həddən artıq dərin və təzədir.

Rus işçilərinin təkəbbürlü hissləri də beləcə təzədir.

Beləliklə, ucqarlarda milli təmayül Mərkəzin özü və ya onun işçiləri tərəfindən yaradılır.

Yerli mənafeyin müdafiəsi Mərkəz müvəkkillərinin dilində milli təmayül, lakin ucqar respublikaların zərərinə Sovet Rusiyasının müdafiəsi həmin dilə beynəlmiləl akt adlandırılır.

Hal-hazırda əgər Sovet Rusiyası layiqli adamlara malik olsaydı, onların köməyi ilə Mərkəzin səmərəli layihələrini həyata keçirə bilərdi ki, əlbəttə, onda heç kim buna etiraz etməzdi: canlı qüvvələrin səmərəli bölüşdürülməsi enerjinin daha az sərf edilməsinə və əmək məhsuldarlığının artmasına səbəb olardı.

Birincisi bu.

İkincisi:

Əgər Mərkəz o qədər qüvvətli və varlı olsaydı ki, ucqarları bütün zəruri şeylərlə təchiz etsin, bu halda Mərkəzin hakimiyyəti ələ keçirməsi cəhdinə ucqarlarda da müqavimət göstərilməzdi.

Lakin beşillik təcrübə aşağıdakıları göstərir:

Mərkəzdən olan işçilər hazırlıqlı olmadıqları üçün ya işi korlayır, ya da həmin respublikada öz və-

ziyyətlərini möhkəmləndirmək üçün "milli təmayül" uydururlar və işlə deyil, xəbər gəzdirməklə məşğul olurlar, "solların" mənşəyi də buradan başlayır.

Çox əfsuslar olsun ki, bu, Mərkəz tərəfindən təqdir edilir.

Beləliklə, işimiz üçün fəlakətli olan yerli işçilərlə mərkəzçilər arasında süni surətdə mübarizə yaradılır.

İkinci hadisə göstərir ki, Mərkəz müəyyən sahəni özünə tabe edərək nəinki heç bir şey vermir, hətta həmin respublikanın axırncı tikəsini belə, əlindən alır.

Bu da qeyri-normal qarşılıqlı münasibətlər yaradır.

Və bu zaman Mərkəzin cəhanşümul istilaçı siyasətindən danışmağa başlayırlar.

Bu, velikorus xalqının xüsusi hüquqları haqqında danışılması üçün bir daha əsas verir.

Əslinə qalanda, axı Mərkəz özünün bu kimi hərəkətlərinə haqq qazandırılmalıdır; özü də indi, bizim kommunistlərdən çox-çox uzaqlaşdığımız bir vaxtda.

Ya hər şeyi götürün, ucqarların tikintisini elə aparın ki, onlar Mərkəzlə təbii olaraq birləşmək üçün düzgün inkişaf etsinlər.

Ya da, əgər qeyd edilmiş səbəblərə görə bunu edə bilmirsinizsə, bunu etməyi yerli işçilərə etibar edin.

Bütün Sovet respublikalarının fəhlə qüvvələrini birləşdirmək, bu qüvvənin təsiri altında bütün respublikalarda bütün işləri həyata keçirmək zəruridir, lakin bu hələ yerli orqanları simasızlaşdırmaq, onların müstəqilliyini əllərindən almaq demək deyildir.

Dəmir yollarını, deməli, dəmir yol qüvvələrini (şübhəsiz, fəhlə) birləşdirmək, bu bizim proletar inqilabımızın tələbidir, lakin müstəqil respublikanın müəyyən ərazidə dəmir yoluna olan nüfuzunu, elə əlindən almaq ki, həmin respublika məlum yükü öz ərazisində bir məntəqədən başqa bir məntəqəyə göndərmək üçün mərkəzi orqanın icazəsi olmadan müstəqil aparmaq hüququna malik olmasın – bu artıq Sovet hakimiyyətinin hər cür prinsipinə ziddir.

Bütün bu ziddiyyətlər milli məsələni yaradır və dərinləşdirir.

Ən acınacaqlısı isə odur ki, partiyamız özü də hiss etmədən bu məsələyə cəlb olunur, öz təmizliyini, qərəzsizliyini və daxili birliyini itirir.

Sovet respublikasının məlum hüquqlarını əlindən alan məlum layihənin sovet qaydasında iddia ediləcəyini qabaqcadan bilərək bu layihə axırıncı tərəfindən partiya qaydasında tətbiq edilir.

Bu o deməkdir ki:

danışıqsız layihəni qəbul və tətbiq et.

Bizim partiya kristal təmizliyi ilə seçilməlidir və onun qərarlarına biz dərin hörmət hissi bəsləməliyik; lakin biz buna, müqəddəslər müqəddəsi yaratmağa can atırıqmi.

Yol. Lenin sonuncu partiya qurultayında (*RKP(b) XI qurultayı nəzərdə tutulur (1922-ci ilin mart-aprili.)*) nəhayət, məhz hər cür məsələləri partiya keçirmək, yəni partiyayı nüfuzdan salmaq haqqında söz açanda min dəfə haqlı idi.

Lakin təəssüf ki, bizdə RKP MK-nın çoxlu məsul katibləri və müvəkkilləri vardır ki, onlar xüsusi həvəslə elə məsələləri partiya orqanlarından keçirir-

lər ki, həmin məsələlərin həlli sistemətlə olaraq partiyanın təməlini sarsıdır.

Şübhəsiz, əgər partiyanın roluna belə münasibət daha da güclənərsə, onda təbii olaraq ucqar respublikalarda mərkəzi komitələrin tərkibi və RKP MK özünün tərkibi haqqında məsələ ortaya çıxar.

Həqiqətən, görəsən hal-hazırda Azərbaycanda Azərbaycanı təmsil edən partiya varmı. Mən təsdiq edirəm: belə bir partiya yoxdur və mirzoyanlar öz iyrenc siyasətlərindən, Azərbaycanı simasızlaşdırmaq siyasətindən əl çəkməyə qədər də olmayacaqdır. Bütün bunları yerində yoxlamaq asandır, lakin indiki BEKA tərkibinin köməyi ilə deyil, ümumiyyətlə, bilavasitə fəhlələrlə və xüsusən də müsəlman fəhlələrlə birlikdə yoxlamaq lazımdır. Lakin bunu elə təşkil etmək lazımdır ki, hər bir fəhlə verdiyi ifadəyə görə sabahı gün Mirzoyan tərəfindən işdən qovulmayacağını bilsin. Mən burada Mirzoyanın fikrincə, mənim tərəfdarlarım olan və buna görə də partiyadan və ittifaqdan xaric edilən iki fəhlənin ifadəsini nəzərinizə çatdırıram. Lakin Siyasi Büro müsəlman fəhlələri və hətta rus fəhlələri qarşısında onlardan kimin mənə qarşı olduğu sualını qoysaydı maraqlı olardı. Bu zaman yalan və həqiqət öz yerini tapardı. Bəs, kəndlilər nə deyirlər? Onlar kimin arxasınca gedirlər? Bütün bunları yoxlamaq maraqlı olardı. Mirzoyanlar şübhəsiz millətçi əhval-ruhiyyəli rus fəhlələrinin bir qisminin fikrinə istinad edə bilərlər... Məhz belələrdən də partiya təşkil olunmuşdur. Müsəlman fəhlələrin sayı (partiya üzvü olan) süni surətdə azaldılır. Mirzoyan diskusklubda hətta demişdi: fars fəhlələrindən partiya qəbul etmək lazım deyil, – bu qəribə

deyilmi. Sərkis Azərbaycanın sovetləşdirilməsindən sonra, gizli fəaliyyət göstərən fəhlələri – 500 nəfər farsı – partiyadan qovmuş, Mirzoyan isə indi fars fəhlələrini partiya qəbul etmək istəmir.

Mən bildirirəm ki, partiya günbəgün deyil, saatbaşa parçalanır; işçilər, hətta məsul işçilər ciddi partiya işi ilə məşğul olmaq əvəzinə, bir-birindən xəbərçilik etməklə məşğuldurlar.

Mərkəzin yerli işçilərə inanmaması yerlilərin Mərkəzə inanmamasına gətirib çıxarır.

Hər yerdə işə laqeyd münasibət gözə çarpır; bir il bundan əvvəl hər bir vicdanlı işçini əsəbiləşdirən şey, indi qulaqardına vurulur.

"Biz kütləyə daha yalan deyə bilmərik", bu işçilərin dilindən bax bunu eşidəcəksiniz.

Azərbaycanda bütün bunlarla yanaşı, rus və müsəlman fəhlələr arasında antoqonizm də başlanmışdır.

Bu hər şeydən bətdir, belə ki, güclü proletar Mərkəz zəifləyir.

Bundan düşmənlərimiz, xüsusən müsavətçilər və ittihadçılar istifadə edirlər, bu da "solluq oyunu oynayan" yoldaşların işinin nəticəsidir.

Mən təkrar edirəm: lap əvvəldən mənim şüarım belə idi:

müsəlman fəhlələrini inadla hazırlamaq, yəni iki məqsədə nail olmaq üçün onların inkişaf səviyyəsini təxminən rus fəhlələrinin inkişafı səviyyəsinə çatdırmaq.

Birincisi, bununla biz hal-hazırda müsəlman və rus fəhlələri arasında mövcud olan antaqonizmi aradan qaldırardıq.

İkincisi: gələcəkdə İranda və Türkiyədə qurulacaq Sovet hakimiyyəti üçün işçi kadrlar hazırlayardıq.

Lakin nəinki mənim şüarıma, hətta siyasi Büronun məlum qərarlarına da solluq oyunu oynayanlar tərəfindən əhəmiyyət verilmir.

Hətta iş o yerə gəlib çatmışdır ki, məktəbdə rus dili dərslərinin sayının türk dili dərslərinin azaldılması hesabına artırmaq haqqında mətbuatda açıq çıxışlar edilir.

Ümumiyyətlə, demək lazımdır: "sollar" mənim Genuya konfransında olmağımdan istifadə edərək hərəkətə gəlmiş və daha həyasız olmuşlar. Genuyadan qayıtdıqdan sonra, millətçi təmayül və türk dili dərslərinin sayını ixtisar etmək haqqında açıq fitnəkar məqalələr mənim diqqətimi cəlb etmişdi.

Zehinləri sakitləşdirmək üçün mən "Bakinski raboçi"də "Bəzi yoldaşlara cavab" başlığı altında məqalə çap etdirməyə məcbur oldum.

Lakin səciyyəvi budur ki:

"Bakinski raboçi" və "Kommunist" qəzetlərinin redaksiyası (axırıncı türk dilindədir), birincisinin redaktoru Lipşits, ikincisinin isə Ruhulla Axundov, mənim məqaləmdən sonra bildirlər ki, bu səpkidə – yəni türk dili dərslərinin sayının azaldılması və rus dili dərslərinin artırılması haqqında məqalələr bu qəzetlərin səhifələrində olmamış və olmayacaqdır.

Ertəsi gün yol. Zeynallının (bu qəzetin redaktoru) türk dilində çıxan "Trud" qəzeti (əvvəllər bəzi mülahizələrə görə o da solluq oyunu oynamışdır) ifşaedici məqalələr buraxıb, "Bakinski raboçi" və "Kommunist" in hansı nömrələrində mənim məqaləm üçün

material ola biləcək məsələyə toxunulduğunu qeyd etmişdi.

Ertəsi gün cəsarətlə öz səhvlərini boynuna almaq əvəzinə, Ruhulla Axundov məqaləsinə görə yol. Zeynallıya şəxsi töhmət verir, bundan əlavə həmin Zeynallı BEKA-dan rəsmi töhmət və xəbərdarlıq alır.

Bir neçə gündən sonra "Trud" qəzeti bağlandı və öz məqaləsi ilə iki partiya orqanının məsul redaktorlarının iç üzünü cəsarətlə və yerində açan yol. Zeynallı vəzifəsindən kənar edilir...

Yolumuz hayandır?

İki məsul mətbuat orqanı – partiyanın dili, fəhlə və kəndli kütlələrinin dili, yalançıların, "sol" kampa-niya üzvlərinin əlindədir.

Bu azmış kimi BEKA katibi Mirzoyan Zaqafqaziya Diyar Komitəsinə teleqram vuraraq bildirir ki, Nərimanovun məqaləsindən sonra onlar, yəni "sol-lar" özlərini sarsılmış hiss edirlər və guya məqalə əsassız yazılmışdır. Zaqafqaziya Diyar Komitəsi teleqram vurub məndən materiallar tələb edir.

Mən Tiflisə gəlib Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin katibinə bildirdim ki, məndə material vardır və istənilən vaxt təqdim edə bilərəm.

Mən Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin plenumunu gözləyirdim; mən çox istəyirdim ki, "sol qrup" özü plenumda bu məsələni qaldırsın. Çox güman ki, mənim sənədlərlə onların yalanını və mürdarlığını sübut etmək niyyətimdən xəbər tutub susdular və mənim məqaləm haqqında bir kəlmə də danışmadılar. Məgər sonuncu Azərbaycan Sovetlər qurultayında seçkilər bu sollar tərəfindən yalansız keçmişdir.

Partiya qaydası ilə XKS sədri yol. Musabəyovu seçmək təklifi elan edildikdə yerlərdən səsələr eşidildi: "Bəs, Nərimanov?"

Onlara cavab verdilər ki, Nərimanov İttifaq Sovetinin sədri seçilmişdir.

Elə o dəqiqə onların agentləri bu qərarla razı olmayanları dilə tutub sakitləşdirməyə başladılar ki, indi yol. Nərimanov hər üç respublikanın başçısı sayılır.

Məgər bu, yalan deyil?

Və nə üçün işi bu dərəcəyə çatdırırdılar ki, işdə kütlələr bu yalandan xəbər tutsunlar.

Tiflisdə yaşayarkən guya ali hakimiyyət kimi çox tez-tez mənə ASSR Xalq Komissarları Sovetindən və onun ayrı-ayrı üzvlərindən şikayətlə müraciət edirdilər, lakin mən hər dəfə izah etməli olurdum ki, bəzi məsələlərə toxunmağa mənim haqqım yoxdur və i.a.

Bu halda mən ya gərək özümü dartıb üç respublikanın başçısı kimi göstərməli və amansız yalan danışmalı, yəni vəd verib, lakin heç bir iş görməməli, ya da olduğunu deməliyəm.

Və qurultay nümayəndəsi – "bizim aramızda yol. Nərimanov olmadığı üçün, özümüzü yetim sayırıq" dedikdə ona da belə izah etmək lazım idi.

Şahidlər deyirdilər ki, o hələ çox şey demək istəyirdi, lakin onu danışmağa qoymadılar...

Hökumət başında oturanları bacarıqsızlığı üzündən "Şaxsey-Vaxsey" matəm günləri zamanı qızıl əsgərlərin güllələrindən zərər çəkmiş fars fəhlələrini də danışmağa qoymadılar.

Sollar sevindilər:

Nərimanov yoxdur, beləliklə, bu il EMKA-da matəm günləri zamanı yürüşlərin qadağan edilməsi haqqında məsələ qaldırmaq olar.

Keçən il bu məsələ EMKA-da ayırd edilmişdi. Mən qəti olaraq repressiya əleyhinə idim, lakin bununla belə, biz məscidləri gəzib qara camaatı dilə turturduq ki, küçələrdə özlərinə işgəncə verməsinlər.

Bir nəticəsi oldumu?

Qəti surətdə bildirirəm ki, nəticəsi oldu.

Ən "sol" yoldaşın, Qarayevin yanında, məsciddə çox nüfuzlu bir molla bu günlərdə küçələrdə özlərinə işgəncə verənlərin hərəkətlərini möhkəm tənqid etməyə başladı.

Lakin buna baxmayaraq bu il özlərinə işgəncə verənlər oldu.

Nə qədər ki, bu dindar kütlənin inkişaf səviyyəsini yüksəltmək yolu ilə onun bu matəm günlərinə mömin olan, lakin özünə işgəncələrdə iştirak etməyən hər hansı ziyalı müsəlman kimi yanaşmalarına nail olmamısınız, elə də olacaqdır.

Min illərdir ki, bədbəxt, avam müsəlman kütləsi (şiə məzhəbli) Məhəmmədin ən sevimli nəvəsi imam Hüseyin işgəncəli ölümü günü matəm yürüşü keçirir və ən dəhşətli şəraitdə düşmənlərin əlinə keçən Hüseyin və onun ailəsinə məhəbbət və rəğbət əlaməti olaraq əsl dindar avam ünsürlər bu və ya digər yolla bu hadisələrə öz münasibətlərini bildirirlər.

Bu, öz gücsüzlüyünü bilərək Məhəmmədin qanunlarını pozan, hamını və hər şeyi qızılı ələ almaq istəyən Yezidə qarşı mərdi-mərdanə çıxış etmiş adamın həyatından bütöv bir faciədir.

Yeri gəlmişkən, burada qeyd etmək lazımdır ki, fars fəhlələrinin iclaslarından birində Azərbaycan Respublikasının başçısı Ağamalıoğlu Hüseyini qorxaq kimi xarakterizə etmişdi ki, buna görə fəhlələr onu məzəmmət etmişdilər.

Qorxaq o deyil ki, yetmiş nəfər pis silahlanmış adamla on dəfə artıq qüvvətli olan düşmənlə döyüşür, odur ki, sol qrupdan qorxub işin əsl vəziyyətini bildirmir və bununla da partiya üzvlərini aldadır, onları fəhlə-kəndli respublikasında qızıl əsgər güllələrindən qanı tökülən fəhlələrə qarşı silahlandırır.

Qorxaq odur ki, vəzifəsindən ötrü alçaqcasına yalan danışır, lakin imam Hüseyin tabe olsun və öz vicdanını qızıla satsın deyərək Yezid bütöv bir vilayəti idarə etməyi ona təklif edirdi. O bunu etmədi: həlak oldu.

Ağamalıoğlu və Musabəyov yoldaşların tarixi belə başa düşməsi nə kimi nəticələr verdi?

Kirov və Mirzoyan onlara heç kimə qəti surətdə heç bir narahatlıq gətirməyən matəm yürüşünü bu il qadağan etmək olarmı sorğusu ilə müraciət etdikdə onlar dedilər: "Olar".

Nəticədə – əsgərlər və Balaxanıdan olan fars fəhlələri arasında silahlı toqquşma.

Musabəyov həlak olmuş fəhlələrin ailələrində olmuş və son dərəcə əsəbi fəhlə kütləsinin əhatəsində bildirmişdi: "Buna kim icazə vermişdir, mən təhqiqat təyin edəcəyəm və müqəssirlər cəzalarına çatacaqlar..."

Bəli, yalnız vəzifələrindən ötrü kommunizm ideyasını yaymaq istəyənləri cəzalandırmaq lazım idi. Lakin MK-nın birinci qərarının əvəzinə yeni qərar

çıxarmaq nəyə lazım idi, yəni toqquşmadan sonra: yürüşə mane olmamaq.

Ən biabırçı isə bu idi:

Fəhlə-kəndli respublikasında fəhlələri İran şahının nümayəndəsi, konsul sakitləşdirməyə başlayıb istehza ilə fəhlələrə deyirdi:

"Nə etmək olar?" Siz, İran təbəələri, başqa dövlətdə yaşayırsınız, burada sizin dini mərasimlərinizin icrası qanunla qadağan edilmişdir. Mən sizdən xahiş edirəm, dağılışın" və fəhlələr dağılışıdılar.

Nərimanovun Azərbaycandan getməsi "sol" qrup üçün çox böyük sevincdir. Nərimanovun qışqırmış olduğu və qışqırdığı xüsusi şəraitdən biri də budur, lakin sollar oyunu oynayanlar əvvəllər də, indi də bunu başa düşürlər.

Burada Mərkəzin nümayəndəsi Kirov da başını itirdi. Dinə qarşı materialist kimi çıxış etmək bir şeydir, bu mərasimləri icra etməyi qadağan etmək məqsədilə silahlı qüvvə tətbiq etmək başqa şey.

Və o məsul katib, Mərkəzin nümayəndəsi kimi cavab verməli olacaqdır.

Çox güman ki, onun ilhamvericisi olan yol. Serqo da cavab verməli olacaqdır, belə ki, Kirov axırını cızsız heç bir şey etmir.

Bütün bu işlər onların, yəni Kirov və Serqonun, Mərkəzə bu barədə necə məlumat verməsindən asılıdır.

Bu aydın şəkildə onu göstərir ki, Serqo və Myasnikovun başçılığı ilə Zaqafqaziya Diyar Komitəsində fraksiya geniş fəaliyyət göstərir: yol. Kirovu baş vermiş hadisəyə görə pis vəziyyətdə qoymaq istəməzlər. Yeri gəlmişkən, onlar Sovet respublikalarının birləşməyi haqqında Mərkəzə doğrumu məlumat vermişlər?

Maraqlıdır ki, bununla əlaqədar olaraq mənim Zaqafqaziya Diyar Komitəsinə verdiyim məlumat indiyədək nəzərdən keçirilməmiş qalır...

Burdan Gürcüstan Mərkəzi Komitəsi əhvalatı ortaya çıxır.

Axi, sözün həqiqi mənasında, Gürcüstan EMKA-nın köhnə tərkibini millətçilikdə günahlandırmaq gü-lüncdür. Köhnə tərkibin bütün günahı onda idi ki, o düz və tamamilə aydın şəkildə Serqo, Kirov və Myasnikova demişdi ki, onlar özlərinin yanlış məlumatları ilə Mərkəzi aldadırlar. Bu kompaniya birləşdirmə məsələsinin Mərkəz tərəfindən qəti həllinə qədər həmişə Zaqafqaziya respublikalarının RSFSR-ə tam birləşməsi haqqında danışırdı və bu layihə ilə də o Moskvaya getmişdi.

Lakin o tamam başqa qərarla qayıtmışdı. Lakin Serqo birləşdirmə haqqında yol. Leninin layihəsini öz layihəsi kimi qələmə verdikdə, EMKA-nın köhnə tərkibindən olan gürcü yoldaşlar ona dedilər: "Siz yalan danışırsınız, bu sizin layihə deyil. Siz Mərkəzə səhv məlumat verirsiniz". Və savaşa başladı. Serqo, Kirov və Myasnikov cəsarətli olsaydılar deyərdilər: biz belə fikirləşirdik, lakin sillə yedik. Və heç bir şey də olmazdı, belə ki, yol. Leninin Sovet respublikalarının bərabər hüquqlarla birləşməsi gürcü yoldaşlar tərəfindən sözsüz qəbul edilmişdi.

Genuyaya getməmişdən qabaq, bir gün yol. Stalin mənə dedi: "Serqo korlanıb". Yox, o korlanmayıb, onun dövlət aqlını həddən artıq qiymətləndirərək onu korlayıblar. O inqilabın bütün xilasını vuruşmada görür. O öz düşmənlərini məhv etmək üçün Zaqafqaziya kommunist təşkilatlarının sonuncu qurultayında

nə kimi üsullara əl atmamışdı. Bütün bunlar haqqında danışmaq ayıbdır.

18-ci ildən başlayaraq mənim məsləkdaşlarımla birgə səyim, bütün inqilabi Şərqi Sovet Rusiyası ətrafında və yanında toplamağa və bu günədək Yer kürəsinin o biri yarısında milyonlarla insanların başlarına gətirilən müsibətə bir zərbə ilə son qoymağa yönəldilmişdi. Yer kürəsinin yarından çoxunda əhalinin köləliyi, Yer kürəsinin kiçik hissəsində yaşayan əhalinin rifahı üçün şüurlu surətdə müdafiə edilir və bizim beşillik çağırışımıza baxmayaraq burda çoxmilyonlu fəhlə sinfi daha azsaylı istismarçıların zülmü altında inləyirdi və inləməkdə davam edir.

Mən təkrar edirəm.

Mən məsələyə materialist kimi yanaşırdım. Qərbin Şərqdən iqtisadi asılılığı məni belə bir şüar irəli sürməyə məcbur edirdi:

Şərqdən keçək Qərbə.

Həm ucqar respublikalarda bizim taktika məsələlərində, həmçinin Azərbaycanda və Əfqanıstanda, İranda və Türkiyədə bizim siyasətə münasibətdə, mən Şərq məsələsi haqqında danışdıqda, məhz yuxarıda adı çəkilən məqsədi nəzərdə tuturdum.

Hətta Moskvada 20-ci ildə tatar kommunistlərinin ikinci qurultayında mən demişdim: "Panislamist hərəkatı yoxdur, lakin əgər müvəqqəti hal kimi yaranmış olsa, biz gərək Qərbi Avropada kapital hökmranlığını məhv etmək üçün ondan da istifadə edək.

Lakin bu hərəkata bizim rəhbərliyimiz ona görə zəruridir ki, bu hərəkat öz məqsədinə nail olduqdan sonra inqilabımızın inkişafına mane olmasın".

Mən nədənsə inanırdım ki, Rusiya proletariatu bunun öhdəsindən gələ bilər və gəlməlidir.

Lakin bizim sonrakı fəaliyyətimiz qəti olaraq ümidimi kəsdi və get-gedə məni inandırır ki, Şərqi köləlikdən azad edilməsi kimi böyük vəzifə bizdən uzaqlaşır, daha doğru desək: biz ondan uzaqlaşırıq...

Türkiyədə azadlıq hərəkatının nəticəsi, məhz buna sübutdur.

Əgər biz Rotşteynin əli ilə İranda azadlıq hərəkatını məhv etməsəydik, indi Antantanın başına nə gələcəkdi.

AXI, aydındı: əgər biz bütün bunları düzgün nəzərə alıb, İranda və Türkiyədə azadlıq hərəkatına real, qəti siyasətlə rəhbərlik etsəydik indi mübaliğəsiz deyə bilərdik: biz Atlantaya hökmə diktə edərdik. İki ən mühüm məntəqə – körfəzlər və Hindistana açılan qapılar birbaşa bizim nüfuzumuz altında olardı... Bax bu o Şərq məsələsidir ki, mən həmişə onun barəsində daşınmışam.

Lakin bunun üçün özümüzə milli məsələni həll etmək zəruri idi. Çox təəssüf ki, bu məsələ bizdə indiyə qədər hələ elə həll olunmamışdı ki, Şərq məzlumlarının diqqətini özünə cəlb etsin.

12-ci qurultay tərəfindən milli məsələnin həlli bizi sakit edə bilərmidi? Ucqar respublikalarda bu qərarı kim həyata keçirəcək? Bu məsələ üzərində düşünmək zəruridir. Mən bildirirəm: 12-ci qurultayın qərarını o adamlar həyata keçirə bilərlər ki, onlar inqilabın ilk günlərindən heç kimdən qorxmayaaraq cəsarətlə bu barədə qışqırırdılar, solluq oyunu oynayanlar isə bu məsələni korlayacaqlar, çünki onlar Mərkəzin qərarının səmimiyyətinə ürəkdən inanmır-

lar. Onlar indiyə kimi fikirləşirdilər və fikirləşirlər ki, bütün bu kimi qərarları gözdən pərdə asmaq üçün, effekt üçün qəbul edirlər. Əlbəttə, bu işçilərə qarşı münasibətdə 12-ci partiya qurultayının qərarını nə dərəcədə ciddi həyata keçirəcəyini göstərmək və bununla Şərq məsələsinə öz münasibətini bildirmək Mərkəzin işidir.

Hələ ki, kommunizim quruluşuna tərəfdar idik. Avropada təbliğatımız güclü idi, lakin NEP (YİS) siyasəti elan edildiyi gündən bu qüvvə xeyli zəifləmişdir. Bizim vəziyyətimiz Avropa fəhləsini qorxuya salır və o belə bir sual qarşısında dayanır: yeni quruluşda onun vəziyyəti yaxşılaşacaqmı? Biz isə Şərqdə real, qəti siyasətimizlə elə bir vəziyyət yarada bildik ki, bu vəziyyətdə fəhlə sinfi tərəddüd etməsin.

Hazırda fransız jandarmeriyasının tapdağı altında əzilən Almaniya fəhlələrini dözməyə məcbur edən bu tərəddüdlər deyilmi?

Sözümün sonunda demək istəyirəm: mən və mənim məsləkdaşlarım tamamilə səmimi və şüurlu sürətdə Sovet hakimiyyətini ideallaşdırmağa və bu yolla Şərqdə yeni idarə forması verməyə və beləliklə Şərqi Avropa kapitalı zülmündən azad olması üçün ən doğru yol açmağa və bununla da bu kapitalın məhvini sürətləndirməyə cəhd göstərirdik.

Bu cəhdlər zamanı biz, hər şeydən əvvəl, inqilabi dövrün səhvləri kimi Sovet Rusiyasının səhvlərinə haqq qazandıraraq, daha dinc şəraitdə xüsusi şərait olan ucqarlarda bu səhvlərə yol verməməyə çalışırıq.

Biz xalqların azadlığı haqqında çağırışımızın səmimiyyətinə inanırıq və tezliklə daha az mədəniyyətli xalqların daha çox mədəniyyətli xalq olan velikorus-

larla qovuşması üçün, beləliklə inqilabı qüvvətləndirmək və inkişaf etdirməkdən ötrü biz təbii yollar axtarırdıq. Bu cəhdlər zamanı biz rus şovinistləri və vəzifəpərəstləri ilə, ucuz populyarlıq gözləyən məsuliyyətsiz şəxslərlə, bu və ya başqa yolla Mərkəz qarşısında ad qazanmaq arzusunda olan fırıldaqçılarla və şüurlu surətdə partiyamıza soxulmuş, partiyamızı tez bir zamanda parçalamaq üçün şüurlu surətdə solluq oyunu oynayan, bizə düşmən olan partiya üzvləri ilə qarşılaşırdıq. Bu, düz yol idi.

Bu ünsürlər bizi millətçilikdə, müxtəlif təmayülərdə, səbatsızlıqda, separatizmdə və i.a. günahlandırıldılar. Çox təəssüf ki, Mərkəz bu ünsürlərin sözünü eşitmiş və indi də eşidir. Bizim yeganə çıxış yolu-muz qalır: ya taktikamızı düzgün saymağı və nəticədə bizə tam etimad göstərilməsini tələb etmək, ya da səhnədən çəkilmək, yəni məsul vəzifələr tutmayıb kütlələr arasında mədəniyyətçilər sifətilə işləmək. Bu bizi mənəvi cəhətdən tamamilə təmin edəcəkdir. Bir çox mülahizələrə görə biz birincidən, yəni taktikamızı düzgün saymağı tələb etməkdən əl çəkməli olacağıq. İkincisi qalır ki, mən Azərbaycana münasibətdə bunu həyata keçirmişəm.

Mən hələ 1922-ci ilin iyun ayında RKP MK-ya aşağıdakı məzmununda teleqram göndərmişdim:

"Mən Moskvada olarkən yol. Stalin vəziyyət birtərəfli işıqlandırılmasın deyərək Azərbaycanda işlərin vəziyyəti ilə tanış olduqdan sonra öz fikrimi RKP MK-ya bildirməyi mənə təklif etmişdi.

Yol. Kirovun Moskvada olduğunu və onun vəziyyəti birtərəfli işıqlandıracağını nəzərə alaraq Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin katibindən xahiş

edirəm ki, mənim fikrim haqqında da məlumat versin.

Azərbaycanın sonuncu partiya qurultayında, hər iki qrupun (sol və sağ) qrupların buraxılması haqqında təntənəli bəyanatından sonra "sol" qrup Bakı Komitəsinin himayəsi altında bu qrupa qarşı fəaliyyət göstərənlərlə amansız mübarizə aparmağa başladı.

Mən İttifaq Sovetinin üzvü təyin edilib və beləliklə Tiflisə köçməyimlə əlaqədar olaraq, "sol" qrup daha sərbəst fəaliyyət göstərməyə başladı.

Mən tərkibi tamamilə düşmənlərimdən ibarət olan AzMK-nın (*AK(b)P MK*) qərarına təsir göstərə bilmirəm.

Məni Azərbaycandan uzaqlaşdırdıqdan sonra, bu qrup məsləkdaşlarıma amansız divan tutmağa başladı.

Bir qismini siyasi cəhətdən öldürdü, başqalarını partiyadan xaric etmək qorxusu altında tamamilə sınımasızlaşdırdı, digərlərini isə gizli iş şəraitinə keçməyə məcbur etdi.

İndi sağ qrup yoxdur və Azərbaycanın bütün taleyi Mirzoyan başda olmaqla "sol" qrupun əlindədir.

Azərbaycanda vəziyyətin ağası olan "sol" qrup əvvəllər edə bilmədiklərini indi inadla həyata keçirir.

Mən bildirirəm ki, bu qrupun fəaliyyəti nəticəsində yaxın gələcəkdə ikinci Türkünstan yaradılacaqdır.

Partiya parçalanır, xəbərçilik sistemi genişlənilir.

Müsəlman fəhlə və kəndlilər ən yaxşı halda partiyadan çıxmağa cəhd edir, bəd ayaqda müsavətçilər və ittihadçıların təsiri altına düşürlər.

Mən bildirirəm ki, bu qrupun fəaliyyəti nəticəsində təhlükəli millətlərarası antaqonizm inkişaf edir.

Əgər RKP MK bütün bunları normal hal hesab edir və Şərq siyasətindən əl çəkirsə, mənim buna qarşı heç bir etirazım yoxdur, lakin bildirirəm ki, "bu andan Azərbaycanda vəziyyətə cavab vermərəm və bütün məsuliyyət bu qrupun və onun əməllərini müdafiə edənlərin üzərinə düşür".

Bu teleqramın göndərildiyi gündən 8 ay keçib və mən bildirirəm ki, Azərbaycanda vəziyyət bu vaxt ərzində daha da pisləşmişdir.

Mən bildirirəm ki, bir il bundan əvvəl Azərbaycanda hakimiyyət azərbaycanlı kütlələrinin Sovet hakimiyyətinin ümumi rəğbəti ilə müdafiə edilirdisə, lakin hal-hazırda hakimiyyət yalnız süngü gücünə müdafiə edilir.

Əlbəttə, əgər bizim xarici aləmlə silahlı toqquşmamız olmasa hələ bir müddət hakimiyyəti süngü gücünə saxlamaq olar, lakin əgər bu toqquşma baş verərsə, onda neft sənayesi təhlükə altında qalacaqdır. Bir dəqiqə belə vaxt itirmədən son zamanlarda Azərbaycanda yaranmış nöqsanlara diqqət yetirmək zəruridir.

İki ay bundan əvvəl Azərbaycanda üsyan baş vermişdi. Asanlıqla yatırdılar, lakin neçə gün qırmızı əsgərlərdən bataqlıqda gizlənməyə məcbur olan qadın və uşaqları oradan zorla çıxardıqda əhaliyə bu yatırma necə təsir göstərmişdi.

Orconikidzenin nəzəriyyəsinə görə, əlbəttə, kiçik Azərbaycanın əhalisini müntəzəm olaraq məhv etmək olar, lakin onda respublika kimdən ibarət olacaqdır?

Mən 1919-cu ildə Mərkəzi Komitəyə özümün birinci məruzəmdə dediyim sözləri təkrar etməli-

yəm. Biz Bakını bütöv Azərbaycansız saxlamaq iqtidarında deyilik, eləcə də biz hazırkı beynəlxalq vəziyyətimizlə əlaqədar Zaqafqaziyanı süngü gücünə saxlamaq iqtidarında deyilik. 19-cu ilədək Müsavat, daşnak, menşevik və eser partiyalarının üzvləri olan gənc kommunistlərə etibar yoxdur.

Aşağıda mən bəzi statistik məlumatlar göstərirəm ki, bunlar Mərkəzin etimadını qazanmış məsul yoldaşların müstəmləkəçilik siyasətini daha yaxşı əks etdirir.

Azərbaycanın paytaxtında türklər Bakı Sovetinin qulluqçularına istər-istəməz şifahi və yazılı şəkildə müraciət etdikdə, bu müraciət rus dilində olmalıdır, belə ki, ruslar, yəhudilər və ermənilər türk dilində danışırlar.

Mən bildirirəm ki, Dövlət Duması olanda türk əhalisi belə sıxıntıya məruz qalmırdı.

Bəs, Bakı qəzasında yerləşən 76 türk kəndinin əhalisi öz işləri üçün şəhərə gəlib və Bakı Sovetinə müraciət etdikdə necə təəssürat yaranır?

Bəs, türklər üçün məktəblərin və uşaq evlərinin sayı?

Lakin hər şeydən dəhşətli təqaüdçü tələbələrin sayıdır: 30 rus və 5 türk.

Daha dəhşətli isə bu məsul yoldaşların fəhlə uşaqlarına münasibətidir.

Fabrik-zavod-şagirdlik məktəbləri adlanan təhsil ocaqlarının sayı 17, burada rus uşaqlarının sayı 1192, müsəlman fəhlələr üçün isə – 26.

Məgər bütün bunlar yol. Kirova, Mirzoyana bəlli deyil?

Məgər Mirzoyan və başqalarının bu cür cinayətkar siyasətini müdafiə edən Ruhulla Axundov və ona bənzər türklər bunu hiss etmirlər?

Ürəkdə bu ədalətsizliyi dərk edən türk işçiləri nə üçün bunu edirlər?

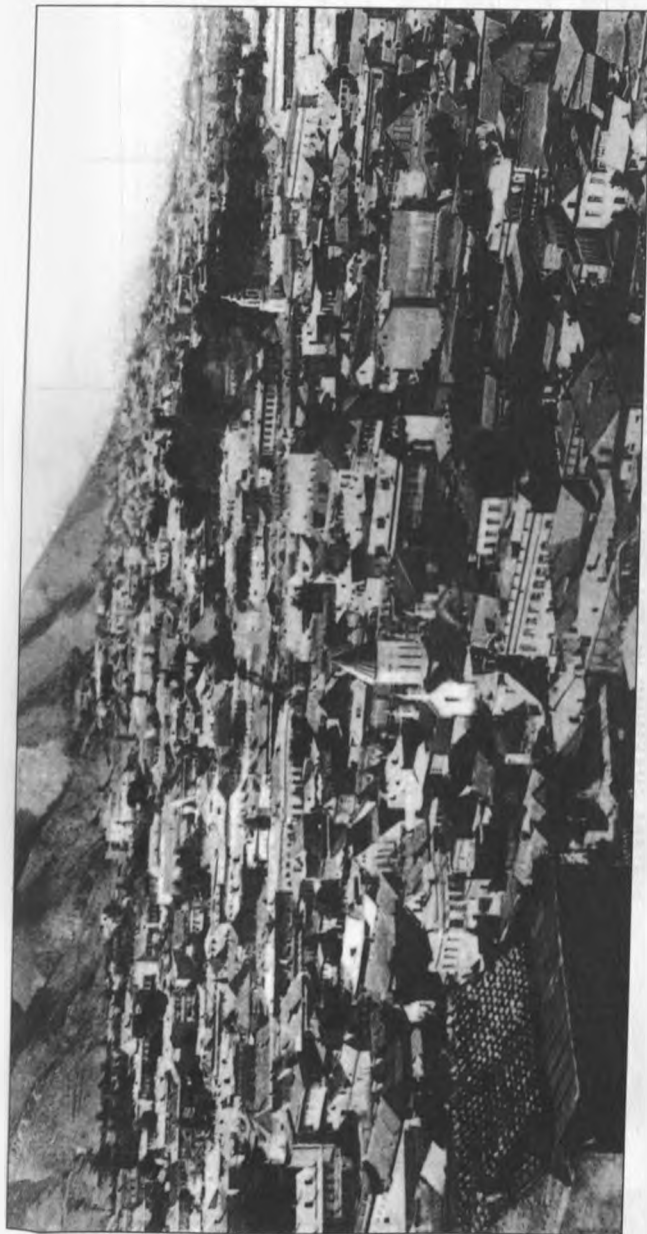
Lakin onlar nəinki bu barədə qışqırır, hətta ya mənsəblərinə görə, ya da yuxarıda deyildiyi kimi, Azərbaycanda türklər arasında Sovet hakimiyyətini nüfuzdan salmaq məqsədilə bu siyasətin davamına kömək edirlər.

Partiya qurultaylarının milli məsələyə dair bir sıra qərarlarından sonra belə şəxslərə Azərbaycan zəhmətkeşlərinin səadətini etibar etmək olarmı?

**Nərimanın anası Həlimə xanım
Hacı Məhəmmədqasım qızı Zamanova.**

82

Tiflis. XIX əsr.

83

Bakı Sovetinin məsul işçilərinin tərkibi

Sıra N	Şöbələr üzrə familialar	Partiya mənsubiyyəti	Vəzifəsi	Milliyyəti	Şöbənin bütün qulluqçularının sayı	Onlardan türklər
1	2	3	4	5	6	7
I. Rəyasət Heyəti					10	2
1	Krılov	part.	sədr	rus		
2	Vareykis	"	sədr müavini	naməlum		
3	Yadrov	"	məsul katib	yəhudi		
4	Mirzoyan	"	rəyasət heyəti üzvü	erməni		
5	Konuşkin	"	"	rus		
6	Todorski	"	"	"		
7	Karuşkin	"	şöbə müdiri	"		
8	Blyaxin	"	"	"		

84

1	2	3	4	5	6	7
9	R.Hüseynov	"	"	türk		
10	Qasımov	"	rəyasət heyəti qulluqçusu	naməlum		
II. İşlər idarəsi					26	4
1	Şahbazov	bitərəf	işlər müdiri	türk		
2	Yanovskaya	part.	ümumi şöbə müdiri	rus		
III. Kommunal təsərrüfat					450	20
1	Paruşin	part.	şöbə müdiri	rus	(yarım bölmələrlə)	
2	Roxlin	bitərəf	"	yəhudi		
3	Livşits	"	işlər müdiri	"		
4	Abezqauz	"	katib	"		
IV. Tikinti yarımşöbəsi						
1	Nikitin	bitərəf	müdir	rus		

85

1	2	3	4	5	6	7
V. Əmlak şöbəsi						
1	Belikov	part.	müdir	naməlum		
2	Kriştun	bitərəf	müdir müavini	yəhudi		
3	Palaşkov	“	katib	rus		
VI. Abadlaşdırma şöbəsi						
1	Mirzəbekyants	bitərəf	müdir	erməni		
VII. İstismar bölməsi						
1	Mişuxin	bitərəf	müdir	rus		
VIII. Nəzarət-hesablama yarımşöbəsi						
1	Mahmudbəyov	bitərəf	müdir	türk		
2	Savitski	“	müdir müavini	rus		
IX. İntentar-statistika yarımşöbəsi						
1	Çevanov	bitərəf	müdir	naməlum		

1	2	3	4	5	6	7
X. Neft şöbəsi						
1	Jdanov	part.	müdir	rus		
XI. Elektrotexnika yarımşöbəsi						
1	Çernomordikov	bitərəf	müdir	yəhudi		
XII. Torpaq bölməsi						
1	Peskovski	bitərəf	müdir	rus		
XIII. Təchizat şöbəsi						
1	Bema	bitərəf	müdir	yəhudi		
XIV. Yol şöbəsi						
1	Bunov	bitərəf	müdir	rus		
XV. Maliyyə şöbəsi						
1	Andreyev	part.	müdir			
2	Kantsnelson	bitərəf	müdir müavini			
3	Sklyarevski	“	II müavin			
4	Semenenko	bitərəf	vergi yarım- şöbəsinin müdiri			

1	2	3	4	5	6	7
XVI. İdarəetmə şöbəsi					20	3
1	Hüseynov R.	part.	müdür	türk		
2	Suslov	"	müavin	rus		
3	Luçinski	bitərəf	katib	"		
XVII. Torpaq şöbəsi						
1	Pronzyonni	part.	müdür	erməni		
2	Svetlov	bitərəf	işlər müdiri	rus		
XVIII. Su təchizatı şöbəsi					100	1
1	Sevostyanov	part.	müdür	rus		
2	Afanasyev	bitərəf	müdür müavini	"		
XIX. Statistika şöbəsi					11	yoxdur
1	Rtuşteyn	bitərəf	müdür	yəhudi		
2	Purye	"	müdür müavini	"		
XX. Səhiyyə şöbəsi					40	2
1	Neyştadt	part.	müdür	yəhudi		

1	2	3	4	5	6	7
XXI. Xalq təhsili şöbəsi					60	5-7
1	Blyaxin	part.	müdür	naməlum		
2	Barçuk	"	müdür müavini	yəhudi		
3	Natalov	bitərəf	katib	erməni		
4	Karkaşev	"	işlər müdiri	"		
5	Orucaşov	"	yarımşöbə müdiri	türk		
XXII. Şəhər sənayesi şöbəsi						
1	Alekseyev	part.	müdür	rus		
2	Bernşteyn	bitərəf	müdür müavini	yəhudi		
XXIII. Komendantlıq						
1	Loqinov	bitərəf	komend.	rus.		

Baksovetin özəyində 70 adam, onlardan türk 20 nəfər.

Baksovetin üzvləri cəmi	500 nəfər
Onlardan rus –	240 nəfər
türk –	200 nəfər
və başqa millətdən –	60 nəfər
Qəzada kəndlər –	78
Yalnız türk əhalisi olan –	76
rus –	2

Təqaüdçülər–35, onlardan türk–5.

Statistik məlumatlar

Bakıda məktəblərin sayı

I dərəcəli məktəblər

Bakı	rus	türk	erməni	başqa	millətlər
Məktəblərin ümumi sayı–	57	24	20	9	4
Məktəblilərin sayı–	17.283	7650	5326	3584	659

II dərəcəli məktəblər – 16, məktəblilər – 3254

Türk	– 4	"	194
Rus	– 11	"	2924
Erməni	– 1	"	136

Texniki-peşə təhsili

	Aşağı	
Fabrik-zavod şagirdliyi	17, məktəbli –	1218
Burada rus uşaqların sayı		1192
Türk	"	26
	Orta	
Texnikum	6, məktəbli –	1179
(Nərimanov ad. türk) 1	"	252

Bakıda uşaq evləri

Uşaq evlərinin sayı 37, uşaqların sayı 3773, onlardan türk uşaqları 527, rus uşaqları–1858.

Bu məruzə – 1923-cü ilin yayında MK-ya təqdim edilmişdi. Partiyamızın həyatında baş verən hadisələrin gedişi bu materialın gələcəkdə tarixi bir sənəd kimi əhəmiyyət kəsb edəcəyini göstərir.

Mən bu əlavəni 1923-cü il dekabrın 23-də, bu məruzənin MK-ya təqdim edildiyi vaxtdan 6 ay keçdikdən sonra edirəm və mənim demək olar ki, bütün mülahizələrim həyata keçdi.

1. Almaniyadakı hadisələr bizim ümidlərimizi doğrultmadı. Əksinə, irtica daha da şiddətlənir. Bizim Qərbə olan meylimiz müvəffəqiyyətsizliyə uğradı. Bizim Şərqi münasibətimiz qeyri-müəyyən olaraq qalır; Şərqi bizə münasibəti gərginləşmişdir...

2. Müxalifətin MK-nın xəttinə qarşı çıxışı, demokratizm haqqında diskussiyanın gedişi partiyanın açıq-aydın parçalanmasını göstərir.

3. Azərbaycanda Sovetlər qurultayı mənim mülahizələrimi kifayət qədər sübut etdi.

Qurultay, demək olar ki, Azərbaycan MK-nın müəyyən edilmiş siyahılara görə seçilmələrini lazım bildiyi adamlardan ibarət idi. Lakin necə vəziyyət yarandı? Mənim tərəfdarlarım olan Qədirli və Əfəndiyev yoldaşların çıxışları bütün qurultay tərəfindən alqışlandı. Hüseynova, Qarayevə, Mirzoyana isə danışmağa imkan vermədilər. Bu, Kirov, Mirzoyan və başqaları tərəfindən qurultaya xüsusi siyahılar üzrə dəvət edilənlərin əhvali-ruhiyyəsini lazımi dərəcədə xarakterizə edir.

Qurultay nümayəndə heyəti göndərüb Qədirlə və Əfəndiyev yoldaşlara: "Biz qorxuya salınmışıq, hər şey haqqında açıq danışa bilmirik. Əgər siz danışmaq üçün özünüzdə cəsarət hiss edirsinizsə, onda danışın: biz bu və ya başqa yolla sizin nümayişkarənə müdafiə edəcəyik" deməyi tövsiyə etmişdi. Düzünü demək lazımdır ki, qurultay həddini aşmışlara onların vəziyyətinin səbatsız olduğunu göstərdi. Lakin qurultayın rəyasət heyətinin, yəni Mərkəzi Komitənin hökumətin siyasətinin bəyənilməsi haqqında təklif etdiyi qətnaməsi yekdilliklə qəbul edildi.

Bizim şəraitdə bu yekdil qərarın nə demək olduğunu hər kəs bilir. Qədirlə və Əfəndiyev qurultayın əhvali-ruhiyyəsini nəzərə alaraq xüsusi qətnamələr təklif etmədilər, yəni bununla bir daha sübut etdilər ki, biz parçalanmadan uzağıq, lakin biz həqiqət tərəfdarıyıq və riyakarlıq əleyhinəyik.

Bizim xəttimiz tamamilə düzgün xətdir: biz partiyada parçalanmaya yol verməyəcəyik, lakin əlimizdə olan vasitələrlə öz fəaliyyətləri ilə ümumi işimizi məhv edənləri ifşa edəcəyik.

Mərkəzin nümayəndəsi Kirov Azərbaycanda onun siyasətinin qurultay tərəfindən yekdilliklə bəyənildiyi haqqında partiya MK-nın məruzəsini edəcəkdir və Mərkəz də buna inanacaqdır...

Beləliklə, qəza baş verənə qədər özümüzü aldatmaqla məşğul olacağıq.

Bütün bunları bu sənəddə ona görə qeyd edirəm ki, partiyamızın tarixi bizim iflasa uğramağımızda kimin haqlı, kimin günahkar olduğunu bilsin. Qabaqcadan demək olar ki, biz uçurumun kənarındayıq.

Bu məruzə ilə əlaqədar olaraq Bakıya komissiya göndərilmişdi. Komissiyanın üzvləri Yaroslavski, Petrovski, Şkiryatovdan ibarət idi. MNK üzvü olan Yaroslavskinin yoxlanışdan sonra mənimlə söhbəti oldu və o dedi ki, guya mən öz məruzəmlə partiya MK-nı aldadıram. Partiyanın ən ali məhkəməsinin üzvü olduqca ciddi işə belə yanaşır. Daha nə danışmaq olar? Bəs, əgər bu Yaroslavski üzvləri Bakı təşkilatı üçün "etibarlı" adamlardan ibarət olan qurultayın əhvali-ruhiyyəsini görsöydü və əgər o partiya və Sovet hakimiyyəti qarşısında xəcalət çəkirsə, onda o, çox güman ki, utanardı...

Yol. Stalin bu məruzə ilə əlaqədar mənə dedi: "Məruzədə şəxsiyyətlərə toxunmaq lazım deyildi".

Mən məruzəni "Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair" adlandırdım. Və Azərbaycanda bu və ya digər rol oynamış şəxsiyyətlər gələcək nəsil üçün xarakterizə edilməliydi. Bu sənədin işıq üzü görməyə imkanı yoxdur, lakin vaxt olacaq ki, tarix bizim qəzanın müqəssirlərini axtaracaqdır. Vaxt olacaq ki, Azərbaycan fəhləsi və kəndlisi belə bir sual qoyacaq: kimdir müqəssir? Onda bu adamlara aydın olacaq ki, Hüseynovlar, Qarayevlər, Axundovlar (Ruhulla) öz şəxsi mənfəətləri üçün Sovet Azərbaycanını simasızlaşdırır və onun mənafeyini topdan və pərakəndə satırdılar.

Lenin və Stalin yoldaşlara yazdığım məktublardan mən bu məruzəmdə elə məktubları əlavə edirəm ki, bunlar arxasında yol. Stalin dayanmış, o zaman güclü olan Serqo ilə apardığım mübarizəni aydın şəkildə göstərir.

Son zamanlar aydın olmuşdur ki, Serqo Mərkəzdən göndərilmiş nümayəndədir. Mən onunla mübarizə

zəni yol. Lenin onu özünün məşhur məktubunda rüsvay edəndən əvvəl başlamışdım. Bu bir daha sübut edir ki, mən bu adamın "nə yuvanın quşu" olduğunu yol. Lenindən qabaq bilmışəm. Əgər əlverişli şərait yaranarsa, mən özümün "Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair" qısa məktublarımı bu tərkibdə, təkcə MK üçün deyil, gələcək nəsil üçün davam etdirərəm.

Mən əminəm ki, bizim ideyamız qalib gələcəkdir. Bəlkə də biz öləcəyik, lakin ona görə öləcəyik ki, yenidən həyata qayıdaq. Və o zaman mənim qısa məktublaram gələcək kommunist rəhbərlər üçün faydalı olacaqdır.

Moskva. 24.XII.1923.

N.Nərimanov.

Mən bu əlavəni 1924-cü il mayın 27-də edirəm.

Bakı konfransı və AKP partiya qurultayı menşevik və daşnakların əli ilə partiyanın parçalanması məsələsində bizim nöqteyi-nəzərimizin düzgünlüyünü bir daha qeyd etmək üçün zəngin material vermiş oldu.

Bu məruzədə təxminən bu barədə danışılır ki, 1) erməni "yoldaşlar" və rus şovinistləri–Bakı təşkilatının rəhbərləri cinayətkar siyasət həyata keçirirlər. keçmişlərindən qorxan müsəlman işçilərin qüvvəsindən istifadə edərək öz məqsədlərinə – partiyanı parçalamağa nail olmaq üçün solluq oyunu oynayırlar.

Bir il keçdikdən sonra, son dərəcə dəqiqliklə qabaqcadan dediklərimiz həyata keçdi.

Biz öz məruzəmizdə həmişə deyirdik ki, 2) türk fəhlələri arasında iş aparılmadığı üçün və onlara yanlış münasibət üzündən türk və rus fəhlələri arasında antaqonizm genişlənir. Onların ölkənin idarə edilmə-

sində və s. rus fəhlələri ilə birlikdə şüurlu surətdə iştirak etmələri üçün türk fəhlələrinin inkişaf səviyyəsini yüksəltmək zəruridir.

Məruzədə mən birbaşa göstərirəm ki, 3) bu, məlum proqram üzrə məlum şəxslər tərəfindən həyata keçirilir ki, onlar nəyin bahasına olursa olsun, Azərbaycanı simasızlaşdırmaq, öz miskin məqsədləri üçün onu gücdən salmaq istəyirlər. Bu məqsədə nail olmaq üçün onlar özləri çıxış etməyib, Azərbaycandan olan türkləri Azərbaycanın mənafeyini müdafiə edənlərə qarşı çıxış etməyə məcbur edirlər. İş "parçala və hökm " şüarı altında getmiş və gedir.

Bizim qabaqcadan dediklərimiz – eser, menşevik və müsavətçi qruplar partiyanı parçalamaq üçün solluq oyunu oynayırlar, biz qeyd edirik – artıq həyata keçmişdir. Məruzədə onlardan bəzi daha mühüm olanları qeyd edilmişdir, ikinci dərəcəli olanlar qeyd edilməmişdir.

Mənim irəli sürdüyüm məsələləri araşdırmaq üçün Bakıya gəlmiş məlum komissiyanın kommunist vicdanına zərər endirmək üçün, mən onların fəsilələrini təkrar edirəm: eserlər Xanbudaqov, Axundov Ruhulla, Cəbiyev Həbib, Rəhim Hüseynov, Cahangir Nağıyev, müsavətçi M.D.Hüseynov, menşevik Qarayev.

Onların cinayətkar işi özünü nədə göstərmişdir.

Özünün "Qafqaz siyasəti"nin inkişafına mane olan hər şeyi məhv etmək üçün Serqoya məni Azərbaycandan uzaqlaşdırmaq lazım idi. O məsləhət üçün Mirzoyana müraciət etdi, Mirzoyan dedi: "Bizə ancaq sənin razılığın lazımdır və Nərimanov burda olmayacaq". Serqo dedi: "İşində ol". Mirzoyan mənim EFKA-dan qovduğum və bu andan solluq oyunu oy-

namağa başlayan, Qarayev və M.D.Hüseynovla birlikdə mənə qarşı açıq çıxış edən, Mirzoyana çox şey vəd edən həmin Xanbudaqova müraciət etdi; o mənə qarşı fəaliyyətə başlamaq üçün MK-ya katib keçirilməsini xahiş edirdi.

Bu, Mirzoyan tərəfindən yerinə yetirilir: onu – Xanbudaqovu, AKP MK-ya katib seçirlər və iş başlayır, o öz qohumlarını qəzalara göndərir və onlara tapşırıqlar verir ki, heç yerdə Nərimanovun adını çəkməsinlər və onu heç yerə seçməsinlər və i.a. Belə bir işi qurtardıqdan sonra Xanbudaqov Mirzoyana deyir: "Mənim qəzalarım hazırdır". Mirzoyanın özünün fəhlə rayonları artıq çoxdan hazır idilər. Serqoya məlumat verirlər ki, indi Nərimanovu cəsarətlə çıxarmaq olar. Moskvada daha yüksək vəzifə verilməsi bəhanəsi ilə çıxarırlar. Və həqiqətən SSR İttifaqı MİK-nin sədri seçirlər. Mirzoyan və Serqo şadlıq edirlər: məni çıxartdılar və heç bir şey olmadı, Azərbaycanda nəinki üsyan yoxdur, hətta heç kim Nərimanovun adını çəkməyə belə cürət etmir. Və əgər bəzən bir sıra yoldaşlar "axmaqlıqları" üzündən qurultaylarda Rəyasət Heyətinə fəxri üzv təklif edirlərsə də, çox asanlıqla "ehtiyac yoxdur" deyirlər və bütün bunlar rahatca həll olunur.

Bütün bunlar Azərbaycanda Xanbudaqovun bacarığını və nüfuzunu göstərir.

Serqo şadlıq edir: Xanbudaqov ən yaxın, ən sadıq adama çevrilir. Bəs, Xanbudaqovun başqa eser Axundov Ruhullanın bilavasitə təsiri altında işlədiyini kim bilmir?

Yeri gəlmişkən, həmin bu Xanbudaqov son vaxtlar dəfələrlə başqa yoldaşların vasitəsilə mənə

çatdırırdı ki, guya mən həddən artıq açıq fəaliyyət göstərirəm və onların (eserlərin) uğrunda mübarizə apardıqları işi korlayıram. Mən cavab verdim: Mənim partiyadan gizli heç bir sirrim yoxdur və gələcəkdə də belə hərəkət edəcəyəm. Keçən yaz Xanbudaqov Moskvada olarkən S.M.Əfəndiyev vasitəsilə məndən xahiş etmişdi ki, hansı bir söhbət üçün isə onu qəbul edim. Mən Əfəndiyevə rədd cavabı verib dedim: o fırıldaqçıdır, mənim onunla heç bir işim ola bilməz. Üçüncü dəfə S.M.Əfəndiyev məni razı sala bildi və dedi: ona qulaq asmaq lazımdır, bəlkə öz səhvlərdən peşman olub. Mən yol. Əfəndiyevə güzəştə getdim. Onu qəbul etməyə razılıq verdim. Əfəndiyevin yanında onu qəbul etdim. O, hələ oturmağa macal tapmamış, mən onu sözlərlə qabaqladım: mənim partiyadan gizli sirrim yoxdur. Və sənin bütün bunları Serqo Orconikidzeyə çatdıracağını bilməyimə baxmayaraq mən açıq danışmağa öyrəşmişəm. O bu sözdən incidi və heç bir şey demədən çıxıb getdi. Beləliklə, RKP Mərkəzi Komitəsinin nümayəndəsi olan Serqonun xeyir-duası ilə Azərbaycanda partiyanın taleyi tapşırılmış bu fırıldaqçıya qulaq asa bilmədim. Bəs, Xanbudaqovun fırıldaqçı olmağı düzdür? Əgər bu sübuta yetirilərsə, onda Serqonun, Bakı Komitəsinin bu fırıldaqçını müdafiə edən başda Petrovski olmaqla məhşur komissiyanın vəziyyəti necə olacaq?

Lakin partiyanın və mənim məsləkdaşlarımla xoşbəxtliyimdən bu məruzədə adları çəkilmişlərin hamısı fırıldaqçı çıxdılar. Bir qisminin sir-sifəti daha qabarıq nəzərə çarpırdı, başqalarının isə o qədər də aydın görünmürdü, lakin bunlar arasında əlaqənin mövcudluğuna heç bir şübhə yoxdur. (Sonuncu Bakı

konfransı 1924-cü ilin aprelində). Qoy Xanbudaqovu Mirzoyan özü ittiham etsin ("*Bakinski raboçi*", 1924-cü il 30 aprel, çərşənbə). "Bakinski raboçi"nin bu nömrəsində Mirzoyanın Bakı konfransındakı nitqi verilmişdir, burada o Xanbudaqova onun (Xanbudaqovun) milli məsələyə dair yazdığı məqaləsi ilə əlaqədar olaraq cavab verir.

Bu və başqa nitqlərində, artıq yoxlanılmış mənbələrdən görünür ki, Mirzoyanın son vaxtlar vəzifədən atdığı agent qohumlarının mənafeyini müdafiə etmək məqsədilə Xanbudaqov birdən-birə milli məsələnin belə bir quruluşunu irəli sürdü: xristian və yəhudiləri qovmaq və onların yerinə müsəlman fəhlələri qoymaq zəruridir. O, AKP MK katibi olduğu zaman deyirdi ki, Azərbaycanda milli məsələ üzrə 12-ci qurultay tərəfindən qoyulan işin yüzdə biri də həyata keçirilməyib. Və maraqlı burasıdır ki, onun qohumları və agentləri işdən qovulmağa başlayanda o həmin andan bütün bunlar haqqında kəskin danışmağa və məsələ qaldırmağa başlayır. O nəinki bu barədə yazır, hətta rayonunda məsul türk işçiləri və fəhlələri arasında gizli iş aparır. Qəzalara göndərilmiş məsul işçilər AKP MK katibi Xanbudaqovun göstərişləri üzrə fəaliyyət göstərirlər; onlar yerli işçilərə deyirlər: biz mərkəzdə birləşmişik, Mirzoyanı və Kirovu yıxmalıyıq və i.a. Yerli işçilərin bir hissəsi razı olur, digər hissəsi yox. Və bu axırıncı hissə gizli iş aparınların adlarını konfransda açıb bildirir. Və bu iş kim cəlb edilmişdir? 1. Xanbudaqov, 2. Cəbiyev, 3. Quliyev M., 4. Rəhim Hüseynov, 5. Cahangir Nağıyev (bunların hamısı eserdir), 6. M.D.Hüseynov (müsavətçi) və bir də Ağayev qardaşları qrupu, bun-

lar çoxdan fırıldaqçılar kimi məlumdur, lakin onlar hər yerdə mənə qarşı çıxış etdikləri üçün Mirzoyan tərəfindən partiyada saxlanılmışdılar. Bu o adamlardır ki, onlar haqqında konfranslarda və partiya qurultayında açıq danışılmışdır. Lakin bu gizli işin qalan iştirakçıları (Qarayev, Musabəyov, Dadaş və başqaları) təhlükəni hiss edib məharətlə vəziyyətdən çıxmış və beləliklə hələlik, Mirzoyanın cəzasından qaça bilməmişlər.

Mən oxucudan xahiş edərdim ki, bu məruzədə M.D.Hüseynov haqqında deyilənləri öz yaddaşında təzələyöydü. Mən dördüncü ildir ki, deyirəm, qışqırıram: bu tipin solluğuna inanmayın, buna baxmayaraq indiyə kimi [o] Serqo və Mirzoyanın əlində bir vasitə olaraq qalır. Bəs ona nə olmuşdur? Elə bu konfransda Naxçıvandan olan Əsəd Axundov bildirdi: M.D.Hüseynov konfrans keçirmək üçün Naxçıvanda olduqda, Bakı konfransında və qurultayda onun qrupuna kömək etməyi məndən xahiş etmişdi. Ə.Axundov bunun nə qrup olduğunu soruşduqda o cavab vermişdi ki, bu Xanbudaqovun rəhbərlik etdiyi qrupdur. Əsəd Axundov bildirmişdi ki, o bu məsələ barədə məlumat verəcəkdir. Bundan xəbər tutan Qarayev (MK katibi) Ə.Axundova zəng vurub çox xahiş edir ki, həmin məlumatı verməsin. Ə.Axundov bu xahişi kəskin surətdə rədd etdikdə o, Qarayev AKP MK katibi, Ə.Axundovdan xahiş edir ki, onun M.D.Hüseynov üçün ağız açdığını heç kəs bilməsin.

Beləliklə, Qarayevin bu qrupda iştirakı heç bir şübhə olmadan müəyyən edilir. Bunun üçün onu yenidən AKP MK katibi, M.D.Hüseynovu isə Zaqafqaziya Diyar Komitəsinə üzv seçirlər! Bəs, bu nə ilə

nəticələnir? Hüseyinov Xanbudaqovun qrupundadır, Xanbudaqov isə Kirovu və Mirzoyanı, Belenkini və onlarla birlikdə rus, erməni və yəhudiləri Azərbaycandan qovmaq təbliğatı aparırdı. Və bu şüar "ideya üçün" deyil, öz qohumlarını yerlərində saxlamaq üçün atılmışdı.

Bu məharətlə qurulmuş kələyi Serqo müdafiə edir, çünki hələlik onun M.D.Hüseyinovu və Qarayevi əvəz edəcək başqa adamı yoxdur. Son zamanlar 20-ci ildən M.D.Hüseyinovla birlikdə işləyən Ruhulla Axundov səhnəyə can atırdı. Bu da xüsusi növ firıldaqçıdır, Xanbudaqovun yerinə indi AKP MK katibi seçilmişdir. Biz bu birinci dərəcəli firıldaqçı (qatı eser) özünü ifşa edənə qədər hövsələli olub gözləyəcəyik.

Bədbəxt Azərbaycan isə bu zaman belə vicdansız firıldaqçıların ölində oyuncağa çevriləcəkdir...

Mənim Azərbaycanda daşnak işi haqqında mülahizələrimin o biri yarısı, fikrimcə, elə bu il məlum olacaqdır. Dağlıq Qarabağ Mirzoyanın güclü təsiri altında Muxtar Vilayət elan edilmişdir. Mənim vaxtımda bu mümkün olmamışdı, ona görə yox ki, mən bu muxtariyyətin əleyhinə idim, sadəcə olaraq ona görə ki, erməni kəndlilərinin özləri bunu istəmirdilər. Mirzoyan bu müddət ərzində erməni daşnak müəllimlərin köməyi ilə zəmin hazırladı və məsələni Zaqafqaziya Diyar Komitəsində keçirdi. Bu məqamdan kəndlilərin və türklərin kəndlilərə münasibəti olduqca kəskinləşmişdi. *(Türk kəndlilərinin və türk partiyaya və sovet işçilərinin erməni kəndlilərinə münasibəti nəzərdə tutulur.)* Daha sonra Gəncənin dağlıq hissəsi haqqında məsələ gəlir və i.a. Azərbaycanda daşnak

siyasəti tam gücü ilə həyata keçirilir. Mənim zərər qədər də şübhəm yoxdur ki, Serqo və Stalinin simasında AKP MK biz türklərə etibar etmir və Azərbaycanın taleyini erməni daşnaklarına tapşırır. Nə kimi nəticələr olacağını demək çətindir, lakin əgər olsa, bunun bütün məsuliyyəti Serqo və Stalinin üzərinə düşəcəkdir. Maraqlı odur ki, bu şəxslər elə fikirləşir ki, türklər o qədər axmaqdırlar ki, bütün bunları başa düşmürlər. Onlar həmişə Qarayevi irəli çəkirlər, onu isə bütün Azərbaycan hər cəhətdən satqın adam kimi tanıyır... Azərbaycanda namuslu türk işçilər partiyasının bu üzvlərinin simasında RKP MK tərəfindən Azərbaycana olan belə etinasızlığı heç vaxt yaddan çıxarmayacaqlar. Mən burada Serqonun və beləliklə, Stalinin də Azərbaycanda işini kifayət qədər səciyyələndirən xarakterik bir misal götürəcəyəm. Bu məruzənin özündə satqın işçi Hacıbaba haqqında danışılır. Məruzədə onun haqqında deyilir ki, 20-ci ildə onu rüşvət üstündə Qazaxdan qovublar. Bu ağanı Sərkis, Mirzoyan və son vaxtlar Serqo (Tiflisdə) mənə qarşı çıxış etməyə məcbur edirdilər. Bəs görün nə məlum olur? Bu tip dörd il məsul işçi sifətli (son vaxtlar hətta nəzarət komissiyasının üzvü olmuşdur) oğurluq etmiş, rüşvət almış, bakirə kəndli qızlarını, arvadları zorlamışdır və i.a. Nəhayət iş o yerə gəlib çatmışdı ki, daha onu partiyada saxlamaq mümkün deyildi. Bəs nə etməli? Bu nalayiq hərəkətlərin üstündə onu partiyadan qovmaq olmazdı, çünki bu cinayət hamının gözü qarşısında dörd il davam etmişdi. Nəzarət komissiyasının üzvü kimi Əfəndiyevin bu barədə məlumatı vardır. Lakin bu əclafdan nəhayət, yaxa qurtarmaq vacibdir. Və Serqo tapşırıqlar verir:

onu qeyri-normal hesab etməli (!). Dörd il partiyanın və Sovet hakimiyyətinin nümayəndəsi kimi cinayətlər törətmiş və bu cinayətlərə Serqo dözmüşdür, çünki bu əclaf mənə qarşı işdə yaxşı vasitə rolunu oynayırdı.

Bakı təşkilatının və əlbəttə Serqonun işini xarakterizə edən misal budur, Serqonun siyasəti isə Stalin tərəfindən müdafiə edilir. Gedəcək yolumuz yoxdur. Azərbaycanda vicdanlı işçilər, türk kommunistləri bütün bunları, mən təkrar edirəm, yaddan çıxarmayacaqlar.

*Azərbaycan Respublikası MEA-nın
Azərbaycan Tarixi Muzeyi, elmi arxiv, inv. N-2028a*

N.NƏRİMANOVUN V.İ.LENİNƏ MƏKTUBU

Əziz Vladimir İliç!

Mənim teleqramlarımdan birində verilmiş məlumatı, demək olar ki, təkrar etmək lazım gəlir.

Dəhşətli vəziyyət yaranmışdır. Mərkəz Gürcüstan və Ermənistanın müstəqilliyini, Azərbaycanın istiqlalini tanımış, lakin eyni zamanda o, Mərkəz, Azərbaycanın tamamilə mübahisəsiz ərazilərini Ermənistanına verir. Əgər bu ərazilər Gürcüstana verilmiş olsaydı, əfkari-ümumiyyə ilə birtəhər mübarizə aparmaq olardı, lakin Ermənistanına, daşnaqlara vermək düzəldilməsi mümkün olmayan, pis nəticələr verə biləcək səhvdir. Bu barədə bizim nümayəndəmiz ətraflı danışacaqdır.

Bizi dəhşətli vəziyyətdə qoyan Mərkəzin başqa bir münasibəti: Mərkəzdən hər gün nümayəndələr gəlib əllərində olan mandatlarla əsasən bu və ya digər səbəbə görə tanınmış xalq komissarına tabe olmaq haqqında bizə göstəriş verirlər.

Əziz Vladimir İliç, məgər "Müstəqil Azərbaycan" Sizin dilinizdən çıxmamışdır mı? Axı, məhz buna əsaslanaraq biz Müsavatın qurduğu fitnəkarlığı məhv edə bildik.

İndi vəziyyət belə bir şəkil alır: həmişə Denikini müdafiə etmiş Ermənistan müstəqillik qazanmış və üstəlik də Azərbaycanın ərazilərini almışdır. İndiyə qədər ikili siyasət aparan Gürcüstan müstəqillik əldə etmişdir. Üç respublikadan birinci olaraq Sovet Rusi-

yasının qoynuna atılmış Azərbaycan isə həm ərazisini, həm də müstəqilliyini itirir.

Vladimir İliç! Çoxmillətli əhalinin hüquq və hissələri ilə belə zarafat etmək olmaz. Siz inanmayın ki, Azərbaycan çoxsaylı şüurlu rus fəhlələri yaşayan Bakı deməkdir. Bu kobud səhvdir. İndi Bakıda şüurlu müsəlman fəhlələrinin sayı iki dəfə çoxdur. Bəs, bütün Azərbaycanın kəndliləri?

Mən qəti surətdə bildirirəm: əgər Siz də bizim dəlillərə diqqət yetirməsəniz, məcbur olacağıq ki, bizim geri çağırılmağımız barədə Mərkəz qarşısında məsələ qoyaq. Onda qoy tarixən dolaşq milli məsələləri belə asanlıqla həll edənlər bura gəlsinlər. O zaman bilərik ki, bizim mənasız – Şərqlə doğru – çıxırtımız nə deməkdir. Belə olan halda Şərqlə necə gedəcəyik?

Yeganə ümidimiz – inqilabımızı Şərqlə siyasətlə müdafiə etmək ümidi də alt-üst oldu. Və bütün bunların müqəssiri kimdir? 1-ci Mərkəzin xəbərsizliyi və 2-ci Mərkəzdə oturmuş erməni daşnak-kommunistlərinin iyrənc işi.

Mən Sizin diqqətinizi buna cəlb edirəm.

Əgər qısa bir müddətdə Mərkəz daşnak kommunistlərin bütün bu murdar hərəkətlərinə son qoymaq iqtidarında olmasa, bütün müsəlman Şərqi bizdən üzgöndərəcəkdir. Mən bu barədə Sizə ciddi surətdə bildirirəm və əgər Şərqlə məzlumlarımızın mənafeyi həqiqətən bizə əzizdirsə, Sizin də bu məsələyə ciddi yanaşmağınızı xahiş edirəm.

N.Nərimanov.

Azərbaycan Respublikası MEA-nın

Azərbaycan Tarixi Muzeyi, elmi arxiv, inv. N-2041.

QARABAĞ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR SƏNƏDLƏR

Sənəd № 1.

**– RKP MK QAFQAZ BÜROSU
PLENUMUNUN AXŞAM İCLASININ
11 N-li PROTOKOLUNDAN ÇIXARIŞ
4 iyul 1921-ci il.**

– İştirak edənlər:

– RKP MK üzvü Stalin, Qafqaz Bürosunun üzvləri: Orconikidze, Maxaradze, Nərimanov, Myasnikov, Kirov, Nazaretyan, Oraxelaşvili və Fiqatner yoldaşları.

Eşidildi:

Qərara alındı:

5. Qarabağ məsələsi:

Bu məsələ müzakirə olunan zaman iki baxış meydana çıxmış və aşağıdakı məsələ səsə qoyulmuşdur:

a) Qarabağı Azərbaycan hüdudunda saxlamaq.

Səs verirlər:

lehinə: Nərimanov, Maxaradze, Nazaretyan.

aleyhinə: – Orconikidze, Myasnikov, Kirov, Fiqatner.

– b) – Bütün əhalinin, erməni və azərbaycanlıların iştirakı ilə Qarabağda sorğu keçirmək.

Səs verirlər:

lehinə: Nərimanov, Maxaradze.

v) – Qarabağın Dağlıq hissəsini Ermənistan tərkibinə daxil etmək.

Səs verirlər:

lehinə: – Orconikidze, Myasnikov, Fiqatner, Kirov.

q) -Sorğunu tək cə Dağlıq Qarabağda, b. s-lə ermənilər arasında keçirmək.

Səs verirlər:

lehinə: -Orconikidze, Myasnikov, Fiqatner, Nazaretyan.

Qərara alındı: Dağlıq Qarabağı Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil etmək, sorğunu ancaq Dağlıq Qarabağda keçirmək.

6) Yol(daş) Nərimanovun bəyanatı: Azərbaycan üçün Qarabağ məsələsinin zəruriliyini nəzərə alaraq onu RKP MK-nın qəti qərarına keçirilməsini vacib hesab edirəm.

Qarabağ haqqında məsələnin ciddi fikir ayrılığı doğurduğunu nəzərə alaraq RKP MK-nın Qafqaz bürosu onu RKP MK-nın qəti qərarına keçirilməsini vacib hesab edir.

Qafqaz haqqında məsələ üzrə səsvermə zamanı yoldaş Oraxelaşvili iştirak etməyib.

M.Y.RKP MK-sı Qafqaz Bürosunun katibi Fiqatner.

Düzdür: İşlər İdarəsi.

Düzdür: İmza

Zaqafqaziya ölkə komitəsinin partiya arxivi

9 N-li arxiv üzrə iş, 15, 1921-ci il, v.v. 23-23

– RKP MK-sı Qafqaz Bürosunun 1921-ci il. Rəyasət heyəti və Plenumlarının Protokolları.

Təşkilat-Təlimat şöbəsi.

İnformasiya şöbəsi.

Protokol şöbəsi.

- Sov. İKP MK yanında MLİ Azərbaycan filialının Partiya Arxivi, f. 64, siy. 2, iş 1, vör. 118.

**– RKP MK QAFQAZ BÜROSU
PLENUMU İCLASININ
12 N-li PROTOKOLUNDAN**

5 iyul 1921-ci il.

İştirak edənlər:

RKP MK üzvü Stalin, Qafqaz Bürosunun üzvləri Orconikidze, Maxaradze, Kirov, Nazaretyan, Oraxelaşvili, Fiqatner, Nərimanov, Myasnikov.

ASSR-in xarici işlər xalq komissarı Hüseynov.

Eşidildi:

1. Orconikidze və Nazaretyan bundan əvvəlki Plenumun Qarabağ haqqında qərarına yenidən baxılması barədə məsələ qaldırırlar.

Qərara alındı:

a) Müsəlmanlar və ermənilər arasında milli (sülhün) asayişin vacibliyinin və Yuxarı və Aşağı Qarabağın Azərbaycanla daimi iqtisadi əlaqələrini nəzərə alaraq, muxtar vilayətin tərkibinə daxil olan Şuşa şəhəri inzibati mərkəz olmaqla Dağlıq Qarabağa geniş vilayət muxtariyyəti verilməklə, o, Azərbaycan SSR-in hüdudlarında saxlanılsın.

Lehinə səs verir – 4, bitərəf qalır – 3.

b) Azərbaycan MK-ya tapşırılsın ki, muxtar vilayətin sərhədlərini müəyyən etsin və RKP MK-sı Qafqaz bürosunun təsdiqinə versin.

v) Qafqaz bürosu MK-nın Rəyasət Heyətinə tapşırılsın ki, Dağlıq Qarabağın Fövqəladə Komitədə namizədliyi haqqında Ermənistan MK-sı və Azərbaycan MK-sı ilə danışıqlar aparsın.

q) Azərbaycan MK-sı Dağlıq Qarabağ vilayətinin böyüklüyünü (həcmi) müəyyən etsin və Qafqaz Bürosunun təsdiqinə versin.

RKP MK Qafqaz Bürosunun katibi Fiqatner.

Əsli ilə düzdür: İşlər idarəsi.

.....
Sov. İKP MK yanında MLİ Azərbaycan filialının Partiya Arxivi, f. 64, siy. 2. iş 1, vər. 122-122.

**RK (b) P QAFQAZ ÖLKƏ KOMİTƏSİNİN
ÜZVÜ A.MİKOYANIN MƏRUZƏSİNDƏN**

**RK (b) P MK-ya və Xalq Komissarları
Sovetinin sədri Vladimir İliç Lenin yoldaşa**

22 may 1919-cu il.

«Erməni hökumətinin agentləri olan daşnaklar Qarabağı Ermənistanla birləşdirməyə nail olmaq istəyirlər, lakin bu, Qarabağ əhalisi üçün Bakıda öz həyatlarının mənbəyindən və heç vaxt və heç nə ilə əlaqəsi olmayan İravanla əlaqə yaratmaqdan məhrum olmaq deməkdir.

Erməni kəndliləri beşinci qurultayda Sovet Azərbaycanını tanımağı və ora birləşməyi qərara alıblar».

Sov. İKP MK yanında MLI Mərkəzi Tarix Arxivi. f. 461.
siy. 1, iş 4525, vər. 1.

**HACI ZEYNALABDİN TAĞIYEVİN
50 İLLİYİ, MƏİŞƏTDƏ VƏ CƏMAƏTƏ
XİDMƏTLƏRİ**

**Ey gənc, ixtiyari zair!
Ey aqilü biqərari zair!
Mənəndi-kab söylə-söylə:
Bilməm haraya gedirsən öylə.
Yüz dəxi eyləsən siyasət
Bir kərə düşün ki, ən nəhayət:
Aramğəhin bu yer deyilmi?!
Bu qəbri bəqa əsər deyilmi?!**

Doğrudur! Yüz səyahət etmək, yüz dolanmaq, yüz çalışmaq: axırımız qara torpaqdır... İnsanın başında yüz min qara yazılar, yüz min fikirlər! Zindənganlıqda yüz min dərələr, yüz min quyular, hesabsız açılmayan düğünlər, ruzgarın yüz min oxları, gündə min dəfə nəfsini satmaq, pərvanə kimi özünü odlara yapmaq, səadətdə dəfaətlilə ölüb dirilmək, tək nəfsin üçün min nəfsi puç etmək – bunlar hamısı nədən ötrüdür? Həyatdan ötrü deyilmi? Həyat nədən ötrüdür? İnsanın dəyirmanı boş qalmamaqdan ötrümü? Vaveyla! Va həsrətə! Hərgah belədirsə.

Yırtıcı heyvan şikarını edib qarnı tox olanda qeyri şikar dalınca getmir. Yoxsa insan yırtıcı insan insafında da olmadı? Çox heyf!

Gər qara daşı qızıl qanilə əlvan edəsən!

Rəngi təğyir tapar, ləli bədəxşan olmaz!" Elə də biz: ha çalışsaq özümüzü tərif etməyə, ha çalışsaq mur-

dar sifətlərimizi, hərəkətlərimizi pünhanda tutmağa – insaf məqamında yırtıcı heyvandan alçaq, biinsaf, bimürvət görünürük. Həmin məsələ bizim üçün nəhayətdə ağırda, çifayda belədir, əzizim.

Hərgah insanın həyatı həqiqət bir yemdən ötrü olsaydı, onda nə lazım olmuşdu bizim üçün xəllaqi-ələminin gözəl və əvvəlinci bəxşişi ki, "əqli-külliyə" olsun? Bəli, insan ancaq əqli-külliyə ilə heyvandan ayrılıbdır. Belə olunan surətdə demək olarmı ki, insan həyat edir dəyirmanı buğdasız qalmamaqdan ötrü? Hərgah belə olsaydı, nə lazım düşmüşdü milyonlar ilə adamlar şan-şövkətindən əl çəkib xalqı düz yola gətirirdilər və meydanı-hərbə həqiqəti tapmaq üçün canlarını fəda edirdilər. Həqiqət meydanında can fəda edənlər gözləri görüb əqli-külliyələri qəbul etmədi ki, bunlar ilə bir cinsdə olan insan zülmətdə qalıb əqli paslansın və ürəyi daş olsun!.. Bu danalar (Bilicilər-red.) öz cinslərini nadan görüb onları nadanlıqın zinadından xilas etməyə çalışdılar! Bu fədakarlar Allahi-əzizləşmənin gözəl olan nemətini öz cinslərində nahəmvar görüb həman nemətin seyqəlinə çalışdılar. Bu şəxslər öz məqsədlərinə çatmaq üçün şan-şövkətdən, mal və dövlətdən, övrət və övladdan keçirdilər. Həqiqət! Hərgah zindəganlıq hər şəxsin yalnız öz nəfsinin xoş keçməyindən ötrü olsaydı, bu adamlar dünyanın ləzzətindən üz çevirməzdilər.

Bəs məlum olur ki, xudavəndi-ələm insanı heyvandan "əqli- külliyə" ilə ayırub onun boynuna bir təklif qoyubdur. Böyük təklifdirmi? Bəli, çox böyük, çox ağır təklifdir... Bu təklif həman o təklifdir ki, cəm peyğəmbərlər onun yolunda can fəda ediblər, həman bu təklif dinləri və məzhəbləri birləşdirir və

insanı zülmətdən xilas edir. Bu təklif rəbbülələminə yavuq olmaq deyilmi? Bəli... hərgah həqiqət insan ancaq həyatından ötrü yaranmış olsaydı, rəbbülələmin ona əqli-külliyə əta etməzdi və əqli-külliyə olmayan surətdə həman təklif insana borc olmazdı, necə ki, heyvanata borc deyil!..

Bu məsələdə cəmi ülamələrin təsəvvürləri biridir: İnsan gərək cəhd edib Allah-əzizləşməyə yavuq olsun, yəni onu tapsın, bilsin, tanısın... Görək ayə, ona yavuq olmağa səbəb vardırımı? Əvvəlinci səbəb və yavuq düz yol ancaq "yaxşılıqdır", yəni insanın yaxşı və gözəl əməlləri. İnsan ancaq yaxşı əməlləri ilə və gözəl sifətləri ilə rəbbülələminə yovuşmaqla bilər, tanıyar.

"Yaxşılıq" insanın sifətlərindən biridir. Ancaq bu sifətə tövrətövr mənalar verib, anlayıblar. Məsələn: bir nəfər şəxsi-zəngin çox çərəklidi, yəni evinə qonaq gələndə canü dil ilə qulluq etməyə hazırdir və yainki qonaqsız nahar etməyir. Bu şəxsə yaxşı deyirlər və yainki külfəti çox olan şəxs gecə və gündüz çalışıb dövlət qazanır ki, külfəti nəinki ac qalmasın və hətta öləndən sonra övladı üçün çoxca dövlət qoy-sun buna deyirlər "yaxşı" adam idi, zira ki, vəfatından sonra külfəti ac qoymadı. Və yainki, dövlətli şəxs dövlətliyə yaxşılıq edir – olar da bir-birinə "yaxşı" deyirlər. Və ya bir şəxs dövlət içində bir kəsə nə yamanlıq və nə yaxşılıq edib, ibadətə məşğuldur – buna da adətdir "yaxşı" deyirlər və yainki abid yüz il ömrünü ibadətdə çürüdüb xurma ilə zindəganlıq edir, öləndən sonra ona "yaxşı" deyib rəhmət oxuyurlar...

Gərək yuxarıda zikr olunan şəxslərin "yaxşılıqları" olar üçün xudavəndi-ələminin zat-pakımı tanı-

mağa, yəni ona yavuş olmağa yol açırımı? Xeyir! Bu "yaxşılıqlar" məxsus nəfs üçündür, bir zat üçündür. nəinki Allah üçün. Həman adamların adları ancaq ölən günü dillərdə zikr olunur, ancaq ölən günü deyirlər: Allah rəhmət eləsin, yaxşı kişi idi, qonaq sevən idi, övladına böyük məbləğ qoydu, abid idi, saleh idi... Çox az vaxtdan sonra bunların adları nəinki qeyrilərinin və hətta öz övladlarının dillərində zikr olunmuyur, çünki həman şəxslər öz həyatlarında yaxşılıq etmədilər, ancaq öz nəfsləri xoş olmaqdan ötrü.

Hərgah bu biçarələr həyatlarında öz yaxşılıqlarını cəmətə, millətə, dinə sərf etsəydilər, əlbəttə öləndən sonra onların adları cəmətin, millətin və dindarların qəlblərində kök salıb baqi qalardı. Gündə yüz dövlətli basdırıb öz-özümüzə deyirik: Ey biçarə, bu qədər çalışdın, vuruşdun, axırda özünə nə apardın? İki arşın bez, iki arşın qara torpaq. Qoyduğu dövlət öz tərbiyəsində olan uşaqlarına keçib axırda fani olar. Təəccübdür! Pəs bunların adları dillərdə zikr olmağının səbəbi nədir? Bunlar nə ediblər ki, yaddan unudulmayırlar? Bunlar öz cinslərinin yolunda can fəda ediblər: Fəqirlərə kömək edib onları achiqdan xilas ediblər, çünki hər millətin zəlalətdə olmağına ümdə səbəb kasıblıqdır, susuz yerdə su çıxarıblar. yetim uşaqlara pərəstar olub onlara lazım olan tərbiyəni veriblər, cmləri insana asan edib həməvəqt millətin dərdlərinə dərman axtarmaqda ömürlərini sərf ediblər. Bizim təsəvvürümüzə görə bu cins şəxslər rəbbülaləminin zat-pakını biliblər, ancaq bu zatlar millətin bəzəyi olub dinə rəvnəq veriblər. Bu şəxslərin millətə olan xidmətlərini millət hiss etməyirmi? Millətin bu şəxslər barəsində olan dua və sənalarını

Allahi-əzimizüştən eşitməyirmi? Vay o şəxsin halına ki, insanın səlahından ötrü çalışıblar! Həmin zatlar hansı millətdə olsa, o millətin gülü hesab olunurlar. Bunların ətri sonradan dünyaya gələn cavanları ötirləndirir, yəni onların qeyrəti gələcəkdə millətin bəlalərini qeyrətləndirir, onlara bir növ tərbiyə verir ki, onlar bu dünyada cəmiyyət xeyrindən ötrü can qoyunlar, özlərini heyvana oxşatmayıb Allah-taala verdiyi neməti puç etməsinlər...

Mədəniyyətli millətlər bu şəxslərin vəfatından sonra nişangahlar tikirlər. Onların səvənlərini yazıb uşaqlara oxudurlar; bu cins şəxslərin isimləri hörmətlə dillərdə zikr olunub nəsilbənəsil millət bəlalərinin arasında intişar tapır. Son gələnlər bunların barəsində oxuyub və eşidib özlərini onlara oxşadırlar və vaxtında millətin bəzəyi olurlar. Bu minval qeyrət, həmiyyət və himmət artır...

Bunların bədənləri bir zamandan sonra torpaq olursa, ruhları onların gözəl əməllərindən ləzzət çəkir... Həqiqət, yüz ildən sonra bu şəxslərin məzarlarını açsaq ancaq torpaq görürük. Bununla belə adları dillərdə söylənəndə fikr edirsən bu şəxslər ölməyiblər, həyatda baqidilər. Nə mal, nə dövlət. Nə şan, nə şövkət insanın öz nəfsi üçün olsa onu xoşbəxt etməz, insanın xoşbəxtliyi onun həyatından sonra ismi hörmət ilə dillərdə zikr olmaqdadır. Bu mərtəbəyə çatmaqdan ötrü fədakarlıq lazımdır, yəni tək məxsus nəfsinə zindəganlıq etməyib bədəndən və ruhdan zəif həmmilətə gərək kömək edəsən...

Müsəlmanlardan bu qeyrətdə olanları tarixlərdə oxuyuruq və düşünürük ki, millət yolunda can qoyanlar bizlərdə də varmış. Bu zati-möhtərəmlər hər

əsrədə olublar, vardılar və olcaqlar. Ümum-xeyrdən öteri bu əsəri-hazırda insafımız rəva görmür ki, cənab Hacı Zeynalabdin Tağıyevi nəzərimizdən keçirtməyə, ta gələcəkdə millətin balaları bu cənabın millətə qeyrətini, vətənə məhəbbətini, insana himmətini tarixdə oxuyub gözləri rövşən və qəlbləri şad olsun.

Həqiqət hal, bu zati-möhtərəm bir qeyri zətdir, rüzgar bizlərə bəxş edibdir! Bu zat millət bəzəyi, ruzigarın nadidə əsəri olub, adını tarixə salmışa birləşməmi?

Bəli, 62 sınındə hörmətli Hacı ruzigarın sədəmələrinə davam edib milyonlar qazanıb özü ilə qəbri-bəqaya nə aparacaqdır? İki arşın bez! Həyatından sonra qoyduğu milyonları adını təvarixdə baqi qoyacaqdır! Xeyir! 50 ildə qazanılmış milyonlar bir ayın ərzində fani ola bilər. Bu milyonların dinə və millətə rəvnəq, insanın ruhuna yem verməkdə sərf olunmağı onun adını qeyrətli din qardaşlarının ürəklərində nəqs bağladacaqdır.

Bu zati-möhtərəmi tərif etməkdən qabaq lazım görürük oxuyanlarımıza onun müxtəsər səvənehini yazmaq, ta görək hörmətli Hacı milyonları nə tövr qazanıbdir. Və millətə, insana nə xidmətlər göstəribdir, görək bu cins şəxsin hörməti bizlərə vacibdir, ya yox? Hərgah vacibdirsə qeyrətli din qardaşlarımız, mədəniyyətli millətlər cənab Hacı Zeynalabdin Tağıyevə öz hörmətlərini, məhəbbətlərini 1901-ci ildə sentyabrın 20-də göstərə bilərlər. Həman bu ayda cənab Hacı Hacı Hacı 50 illik məişəti və başlayıb millətə və insana xidmətlər göstərməyi tamam olur. Həmin gün hörmətli Hacı Hacı Hacı ömründə gözəl və böyük eydlərdən

biridir, hansı ki, mindən bir adama müyəssər olmur yur görsün.

Həmin bu gün bu zati-möhtərəmin ruhi fikrə gəlməyin ləzzətini hiss edəcəkdir! Həmin bu gün onun nəslə pərvərdigari-ələmə əl götürüb razılıq edəcəklər ki, bu şəxsin nəslindən dünyaya gəlirlər. Həmin bu gün məruflu, mərifətli, qeyrətli din qardaşlarımız bu tövr zətin vücudunun bərqərar olmağını xudavəndi-ələmdən istəgəsə edəcəklər.

Həmin bu gün ədəbiyyat əhlinin qələmləri tarixlər səhifəsində işləyəcəkdir! Həmin bu gün ürəkləri daş, ağılları pas, dilləri pis kəslər həsəd ilə eyd sahibinə baxacaqlar...

Həmin bu gündən yaxşılığın baqi olmağı və yamanlığın faniliyi gün kimi aşkar olacaqdır! Bəli bu bir qeyri gündür! Qeyri eyddir! Qeyri sədətdir insanın ömründə! Bu bir qeyri ələmdir! Qeyri haldır! Qeyri hissiyətdir zətin həyatından! Xudavəndi-ələm ömrə ətə etsə biz kömtərin millət qulu bugünkü günü görüb axırıncı sözü müzə deyərək və vəqtində cənab Hacı Hacı Hacı mövtlə səvənehini yazmağa məşğul olarıq.

Hacı Zeynalabdin Tağıyev 1259-cu ildə (yanvar, 1838) Badkubədə təvəllüd olubdur. Atası Təqi başmaqçılıq edib öz külfətini dolandırardı. 10 yaşından H.Z.Tağıyev atasının tərbiyəsində olubdur. Atası külfət qeyrəti çəkən, zəhmətdən qorxmayan bir zətdi və həmişə oğlu Zeynalabdin Tağıyevə bu nəsihəti edərdi: "Oğlum, zəhmətdən qorxma, çalış ta axırda özgöyə möhtac olmuyasan". Bu sözləri balaca həssas uşağın qəlbində günbəgün yer edirdi. On yaşında uşaq atasının zəhmətini görüb hiss eləyir ki, qəbul etmədi ki, atası yalnız zəhmət çəksin. Ona görə atasından təvəq-

qə edir ki, onu bir işə qoysun, tainki öz əməyini qazana. Atası razı olub on yaşında oğlunu bəna yanına palçıq daşımağa qoyur. Bu işdə gündə 6 qəpik verirlər. Əvvəlinci qazancı evə gətirib atasına verir. Atası dəxi pulu götürüb bir qədər çörək və bir qədər pəni alır, sonra oğluna xeyir-dua verib deyir: "Pərvərdigara! Çox şükür ki, oğlumun qazancını yeyirəm". Bu söz uşağın qəlbinə çox təsir edir. Bu gündən uşaq zəhməti artırıb gecə və gündüz fikri tutduğu işdə olub öz gücündən artıq işlərə əl aparır. Palçıq daşımağa kifayət etməyib iş üstündə olub daşçıların işlərinə diqqət edir. 12 yaşında daş yonmağa başlayıbdır, 15 yaşında bənalıq sənətində inşaatçı mühəndislərin işlərinə artıq diqqət edirmiş. Bənalığa kifayət etməyib bir az müddətdən sonra podrat işlərinə yapışır. Götürdüyü podratlar mənfəətli olub bir qədər pul düzəldir. 1873-cü ildən podrat işlərini buraxıb neft işlərində dörd dəfə rüzgarın böyük sədəmələrinə giriftar olubdur. Vaqt olubdur ki, qazandığı pul əlindən bilmərrə gedibdir, amma bu nəkarə beylə məyus olmuyub özünə isti rahatlığı həram edib gününü zəhmətdə keçiribdir. Həman bu vaqtlar atalıq bərcunu fikrindən unutmuyub uşaqlarına lazım olan tərbiyəni veribdir. Bu vaqtlar böyük oğlu İsmayıl realni uçilişeni qurtarıb atasına kömək edirdi və kiçik oğlu Sadiq oxuyurdu. Vaqt oldu ki, Hacı şirkətləri Bibiheybət yerini icarə edir və buruq salmağa məşğul olurlar. Xərc gündə artırdı, amma neft bilmərrə görünmürdü. Şərik yoldaşı buna davam gətirməyib öz hissəsini Hacıya satır. Hacıya bu xərcdən qorxmayıb başladığı işi qabağa aparır. Bu vaqtlar Hacı üçün çox ağır keçirdi. Xərc günbəgün artırdı, amma qazılan quyudan neft nişanəsi görünmürdü. Bununla

belə zəhmətkeş Hacı ümidini kəsməyib zəhmətinin meyvəsi gözləyirdi. Həmin bu məşoqqətdə olarkən qazdığı quyudan neft fəvvarə edib Hacı məqsuduna çatır. Bu gündən Hacı qabağa gedir, zavodda qulluq edənlər söylərlər: "Biz bu şəxsən səbrinə və zəhmətinə təəccüb edirik: bilmirdik Hacı 24 saatdə nə vaxt rahat olur".

Hörmətli Hacı atasının sözlərini qulluqçularına deyirmiş: "Zəhmətdən qorxmayın uşaqlar!" Həmin qulluq eliyənlər söylərlər: "Hərçənd bizə rahatlıq yoxsa da bununla belə Hacıнын müəllimliyi və insaniyyətliyi bizim ona can dillə hümmət etməyimizə səbəb olmuşdu. Bizə yaman söz deyib təqsirimizdən keçirdi".

Bu minval dövlət günbəgün artırdı. Amma bununla belə hörmətli Hacı yetimləri və fəqirləri yaddan unutmazdı. Canları sağ adamlar yolçuluq edəndə pul verməyib iş üstə qoyardı. Ta özləri zəhmət çəkib pul qazansınlar, əlsiz-ayaqsızlara pul verib beqədri-imkan kömək edirdi. Bunu öz dövlətinin müqabilində az görüb hörmətli Hacı yavaş-yavaş millət işlərinə diqqət edir. Müsəlmanların mədəniyyətində və məişətdə dalda qalmaqlarının ümdə səbəbini elm olmamaqda bilib başlayır yetim uşaqları öz xərcinə oxutmağa. Onun xərcinə elm təhsil edib qurtaranların tərbiyəsinə, hörmətli Hacı 38.848 manat xərc edibdir. Bu cavanlar aldıkları elmlərin səbəbinə indi xoş zindəganlıq edirlər. Elmlərini təhsil edib qurtaran cavanların yerinə təzə uşaqlar götürüb lazım olan məxarici edir. Bu halda onun xərcinə oxuyan uşaqların hesabı-hamısına ildə 3000 manat xərc olunur.

Və dəxi qeyri məktəblərdə yetim uşaqlara kömək etmək qəsdilə dörd məktəbə nazir (paçotni pa-

puçitel) hesab olunur. Bu məktəblərdə ildə iki min manat xərc edir.

Hörmətli Hacı millətin xoşbəxtliyini məktəbdə görüb və kənd əhli üçün elm oxumağın çətinliyini nəzərə gətirib Mərdəkan əhlinə bir böyük xidmət göstəribdir. 1895-ci ildə Mərdəkan kəndində öz xərcinə 50 uşağa görə bir sənət məktəbi bina edibdir. Bu məktəbdə türkcə və rusca oxumaqdan savayı uşaqlara və elmə müvafiq çöl və bağ işlərini öyrədirlər. Bu məktəb Mərdəkan və qeyri ətrafda olan kəndlər üçün bir qiymətsiz bəxşışdir. Qədrini görə bilsinlər! Həmin məktəbin binasına 31.240 manat xərc olunubdur və ildə 5000 manat xərc olunur.

İkincisi millətə qiymətsiz bəxşiş təzə açılan qız məktəbidir ki, orada müsəlman qızları tərbiyə tapacaqlar. Bu məktəbin barəsində bir az söhbət edərik. Filosoflar tifi uşağı yumşaq çubuğa oxşadıblar, yəni necə çubuğu hər dəfə əymək olar; elə də tifi ibtidai nə tövr tərbiyə verilsə böyüyəndə o tərbiyədə olacaqdır, çünki tifi qüvvəyi-hafizəsi çox iti olur: nə görsə götürür, eşitsə hafizəsində saxlar. Bunu hər şəxs özündə mülahizə edə bilər. O şeirlər ki, şəxs uşaq vaxtında əzbər edir, qocalanadək həmin şeirlər hafizəsində qalır. Amma 20-30 yaşında və dəxi gec öyrəndiyi şeirlər gündə təkrar etməsə unudulur. Pəs belə olan surətdə, məlum olur ki, uşağın ibtidai tərbiyəsi ilə gərəkdir üsullu rəftar etmək, çünki ibtidadan uşağa nə yol göstərsən o yol ilə gedər. 8 yaşınadək uşağa tərbiyə verən anadır... indi insaf nəzəri ilə baxaq, bizim analarımızın tərbiyəsinə: mədəniyyətli tayfalarda uşaqların dili açılarda əvvəlinci sözləri-dualardır, bizimkilərininki söyünc! Onların uşaqla-

rı şəkilli kitablar ilə oynayır, bizimkilər palçıqda, tozda, torpaqda bələnlər! Onların uşaqları nahardan qabaq əllərini yuyub dua oxuyurlar və bir yerdə nahar edirlər, bizimkilər əlləri çirkli əllərində bir parça çörək və pəndir küçələrdə kövşəyirlər: onların ata və anaları uşaqların yanında gözəl söhbətlər edirlər. Bizimkilər uşaqların yanında bir-birilərinə pis sözlər deyib qarğış edirlər və çox vaxt ağac alıb bir-birini döyürlər! Onlarda evə qonaq gələndə övrət ilə qiybət edəndə uşaqları qeyri otaqda saxlayırlar, bizimkilər qeybət edəndə uşaqları dizlərinin dibində otuzdururlar! Belə analardan bizim biçərə tifillər nə tərbiyə alsınlar? Belə tərbiyədən sonra bu uşaqlardan nə gözləmək? Əlbəttə analarımız tərbiyəli olsalar uşaqlarımız da tərbiyəli olurlar. Heç ata və ana uşağının bədbəxtliyini onun aqlının naqisliyində görməsin: öz tərbiyəsində gərəkdir görsün... övlad yaman dərddə mübtələ olanda onun əvvəlinci düşməni öz tərbiyəsində görsün. Doğrudur heç ata və ana övladının bədbəxtliyini istəməz, amma çifayda işin günhinə diqqət edəndə görürük ki, övladın bədbəxt olmağına əvvəlinci səbəb özümüzük...

Dana üçün bu məsələni kəşf etməyi lazım bilirik. Bundan əlavə axır zamanda oğlanlarımız mədəniyyət dalınca gedib mərifətdə tərəqqi edirlər: Buların nəzərləri zindəganlığa və məişətə dəyişilir... Pəs bu mədəniyyətli, mərifətli, cavanlarımıza mərifətli, mədəniyyətli övrətlər lazım gəlməyirmi? Günbəgün tərbiyəli cavanların hesabı artır, amma çifayda həmin cavanlar evlənməkdən əsla fikir etmirlər, çünki tərbiyəli qızlarımız yoxdur və tərbiyəsiz qızları özlərinə ömürlük yoldaş etmək məzkurlar üçün böyük məsə-

lədir. Bunlar gələcəkdə uşaqlarının fikrinə qalırılar... Həmin bu məsələ Badkubədə ataların və anaların ürəklərində gərəkdir yer etsin. Bir nəzər et, gör ərə gedən qızlarımızdan nə qədər bədbəxt olan var...

Biinsaf, bimürvət cavanlar biçarə pakizə qızları alıb sonra yaman yollara düşürlər. Məgər övrətin xoşbəxtliyi yemək-içməkdə, zər-ziba içində olmaqdadır? Doğrudur bu cavanların əksəri lazım olan tərbiyə dadmayıbdısa da və çoxsunun əqlin dövlət paslandırırıbsa da, amma yəqin ki, qızlarımız tərbiyəli və mərifətli olsaydılar oğlanlarımız bəhər hal ağla gəlməyən işləri etməzdilər, çünki əqilli övrət pis kişini həmişə yaman yoldan saxlar. Zamanı hazırda evli cavanlarımız pis yollarda, biçarə qızlarımız qanlı yaşlar tökürlər, atalarımız onlara səbr edin deyib ah-vay edirlər... Haçnadək bunlar əqilsiz, insafsız cavanlarımızın zülmələrinə davam etsinlər? Hörmətli Hacının bu məsələlərdə bizimlə həmfəkar olmağına şübhəmiz yoxdur. Hərçənd bir neçə nadan, dünyadan xəbərdar olmayan əşxas həmin məktəbin düşməni hesab olunurlarsa da, ancaq onları biz millətə quyu qazanlardan hesab edirik. Onlar üçün də tarixin səhifələri açıqdır... Doğrudur hərgah bu məktəbdə dinə və ya məzhəbə rəxnə salan bir şey olsaydı və yainki həmin məktəb bir özgə donə girsə onun əvvəlinci düşməni biz olarıq: halbuki bu məktəbdə qızlarımız dörd il dərs oxuyacaqlar: üç il müsəlmanca dördüncü il bir az rusca və əl işi oxuyan qızlardan 20 nəfər yetim cənab Hacının xərcinə tərbiyə alacaqlar və bunlara ildə 8 min manat sərf olunacaqdır. Evin binasına hörmətli Hacı 3 yüz min manata qədər xərc edibdir! 1896-cı ildə Hacı əlindəki 20 milyona dəyən zavodu

5 milyon yarımına satıb bez fabrikanı bina etmək fikrinə düşdü. Cənab Hacının hərəkəti puldan, dövlətdən gözləri doymayanları, dövlətdə ancaq xoşbəxtlik görünələri təəccübə gətirdi. Bununla belə Hacının fikrindən xəbərdar olanlar onun bu işdə fədakarlığına təəccüb edirdilər. Zavodu satmağa əvvəlinci səbəbə bu olubdur ki, ömrünün axırını rahatlıqla keçirsin.

Zavod sahibləri bu işin zəhmətini və məşəqqətini bilirlər. Ondən masəva fabrikanı işi zavodun işindən təmiz və rahat olmağına şübhə yoxdur. Hərgah desək qeyrətli Hacı zavod əvəzinə fabrika açmağına da insaniyyətlərini göstəribdir. Asan dövlət qazananlar, dövləti ilə kor olanlar Hacının əməlinə gülürlər.

Həqiqət bir fikir etməli: zavodda yüz adamın çörək tapmağı fabrikada min adamın çörək tapmağına bərabərdirmi? Qafqazda bezin qiyməti birə on üçüzlənmağı vətənə azmı xidmətdir...

1896-cı ildə Peterburqda qeyrətli müsəlmanlar cəmiyyəti xeyriyyə binasını qoyublar. Cəmiyyəti xeyriyyə mədəniyyətli millətlərdə çoxdur və hənuz cəmiyyəti xeyriyyənin insana nəfi və millətə köməkliliyi nəhayətdə artıqdır. Peterburq din qardaşlarımızın müsəlman cəmiyyəti xeyriyyə açmaqdan məqsudları elm-təhsil edən müsəlmanlara və qeyri şəhərlərdə məktəbxanalar, qiraətханələr və azarxanalar açmağa kömək etməkdir. Bu işdə qeyrət və pul gərəkdir ola ki, cəməət gözəl məqsudlarına çatsın. Burada da qeyrətli hümmətli Hacı, cəməətə böyük xidmət göstəribdir: 11 min manat Peterburq müsəlman cəmiyyəti xeyriyyəsinə bəxşiş edibdir! Bunun əvəzində cəməət xeyriyyəni bina edənlər hörmətli Hacını ömürlük çəlen seçib böyük təşəkkürlər ediblər.

Qeyrətli Hacı bunlara bəs etməyib türk və fars ədəbiyyatına xidmətlər göstərmişdir. Axır zamanlar ədəbiyyat yolunda işləyən cavanlarımızın hesabı günbəgün artır. Amma heyf ki, yazanlarımızda pul yox, dövlətlərimizdə qeyrət, ona görə millətə yazdıqları kitablar çap olunmayıb tozlanır. Qeyrətli Hacı buna diqqət edib millətə nəf gətirən kitabları öz xərcinə çap etdiribdir. Hacıның xərcinə çap olunan kitablar bunlardır:

1. Tarixi-müqəddəs, əsəri – Molla Əbdül-səlam Axundzadə – 500 manat xərc olunubdur.

2. "Şərabçı"

3. "Allah divanı", Asari-Sultan Məcid Qəniyev – 300 manata qədər xərc olunubdur.

4. "Əşəri-Seyid Əzim Şirvani" 500 manat xərc olunubdur.

5. "Nadir şah", əsəri – Nəriman Nərimanov. 350 manat xərc olunubdur. Bu əsər cənabi Hacıның xahişinə görə fars dilinə tərcümə olunur və çap olunacaqdır.

1895-ci ildə Badkubədə rus dilində verilən "Kaspi" qəzetəsini 57 min manata alıbdir. Bu qəzetəni almaqda da hörmətli Hacıның fikrində vətəndaşlarına kömək və xidmətlər etmək varmış...

Bundan savayı İranda, İstanbulda, Hindistanda və Misirdə çap olunan cəridələrə müştəri tapmaq ilə və özü bir neçəsinə pul bağışlamaq ilə xidmətlər göstərmişdir. Qəzetənin insana mənfəətini nəzərə alıb və bir para ruhanilərin ruznamələrə olan həqiqət nəzərlərinə diqqət edib və bunların gözləri qəzetlər ilə açılmasını özünə yəqin edib...

Bu zati möhtərəmin qeyrəti insanı həqiqət heyran edir! Təəccüb budur ki, 18 il bundan müqəddəm

Badkubədə Hacıdan dövlətli və mədəniyyətli şəxslər olubsa da və hal hazırda varsa da, ancaq Badkubədə teatrın əvvəlinci binasını qoyan hörmətli Hacı olubdur.

Teatrın insana mənfəətini, ruha ləzzətini dəfə-dəfə yazmışıq. Teatr böyüklər üçün məktəbdir. Həmin məktəbdə görmədiyimiz şeyləri və görüb diqqət etmədiyimiz əhvalatları görüb və eşidib pis əməllərdən ibrət və yaxşı sifətlər əxz edirik: əqlimiz üçün yem və ruhumuz üçün ləzzət alırıq.

Həmin bu teatrda Badkubənin mərifətli cavanları cəmiyyəti-xeyriyyə üçün ildə neçə dəfə türk dilində komediya oynayırlar. Teatrın bir gecəlik kirayəsi 100 manat isə hörmətli Hacı kirayədən keçib hər dəfə cəmiyyəti-xeyriyyəyə pul da bağışlayır. 1900-cü ildə 100 minə qədər xərc qoyub teatrı təzələndirdi: yeri balacadırsa da özü gözəl bir teatr olubdur.

Hörmətli Hacıның teatra olan qulluqlarını erməni teatrının artistləri nəzərə alıb 1900-cü ildə ona rızaməndlik və mübarəkdarlıq etdilər və bir gözəl kağızın üstə yazılmış nitqlərini gözəl cildə Hacıya bəxş etdilər. Həmin kağızın üstə bu sözlər yazılmışdı:

"Hörmətli Hacı Zeynalabdin!

Qədim zamandan, yəni qədim yunanlardan, orəblərdən və qeyri mədəniyyət yolunda can qoyan tayfaların vaxtından bəri teatrın əqlə və ruha tərbiyə verməyi gün kimi aşkardır. Badkubə qeyri şəhərlər tək qaranlıqdan işıqlığa düşməyə çalışır, əmma bu vaxtadək bu şəhərdə əvvəl kimin fikrinə düşübdür, o evin binası ki, teatrın gözəl olan əsərini xalqa yay-sın? Bizə yaxşı məlumdur ki, Badkubədə bu işin fikrinə düşən əvvəl siz olubsunuz, hörmətli və qeyrətli

Hacı! Ancaq siz bu fikirdə olub teatrı icad edibsınız, Hənuz bu teatrı hansı ki, neçə ilin ərzində günün şəfəqi kimi şəfəqlərini yayıbdır. Biz erməni teatrının kömtərin qulluqçuları sizin bu barədə olan zəhmətinizi və mərhəmətinizi hiss edib bu gün tazə bəzənmiş teatra nəzər yetirib və ürəyimiz şad olub bu günü bayram edirik və canıdıl ilə yekdil sizə öz hissiyyatımızı zikr edirik: "Sağ olsun bu teatrı bina edən! Sağ olsun hörmətli və qeyrətli Hacı Zeynalabdin!" Bu sözlərdən sonra hörmətli Hacı'nın şadlığından gözləri yaşarıb dedi: "Sizdən nəhayətdə razıyam: Sizin bu sözləriniz gələcəkdə teatra dəxi də böyük xidmətlər göstərməyimə səbəb olar".

Həqiqət millət bu tövr zatların xidmətlərinə nə qədər dürüst qiymət qoysa o qədər olar qeyrətlərini və himmətlərini artırarlar. Cənab Hacı'nın xidmətləri bir müsəlman millətinə oluyubdur. Qeyri millətlərə və dövlət, camaət tərəfindən görülən işlərə Hacı'nın böyük xidmətləri olubdur və olur. Nəinki Badkubədə hətta qeyri şəhərlərdə də: Tazə açılan azarxanalara, məktəblərə, cəmiyyəti xeyriyyə cənabı Hacı'nın böyük ianələri olubdur və olur. Xarici millət Hacı'nın qulluqlarının əvəzində ona lazım olan hörməti göstərib həmişə qəzetlərin səhifələrində Hacı'nı tərif etməkdə vardırlar. Dövlət dəxi onun camaətdə olan nişanları (Stanislav III dərəcəyədək) veribdir.

Bu nişanlar şəhadətlik verir ki, padşahımız imperator əzəm hörmətli Hacı'nın insana, millətə və vətənə olan xidmətlərini diqqətsiz qoymuyubdur. Bundan savayı qeyri dövlətlərdən də Hacı'nın nişanları vardır. 1872-ci ildən cənab Hacı Badkubə dumasında qılsını hesab olunur, bu qulluqda hörmətli Hacı'nın həm

şəhrə və həm camaətdə böyük köməkliyi çatıbdır və çatır.

Bu vaxtdək qeyrətli Hacı'nın ümumi camaət və millət işlərinə bir milyon manata qədər xərci olubdur!

Bu fani dünyada dövlətdən ötəri insaflarını satanlar bunu oxuyanda, yəni pulun qədərini görəndə ağızları açıla qalacaqdır! Qeyrilərdən utanmasalar da öz aləmlərində özləri-özlərindən utanacaqlar!..

Cənab Hacı hal-hazırda 63 sınında varsa da ancaq çox diribaş görünür. Özü ortaboy tökmə şəxsdir. Hər bir əzası dürüst üzündən əqlü-kəmalı məlum olunur. Səhər saat 10-dan ta 2-dək qeyrətli Hacı kontorunda olub gündə 30-40 nəfər ilə söhbət edir və arada məişət işlərinə diqqət edir. Hər gün rus mirzəsi rus lisanında məşhur qəzetləri oxuyur və arada sual-cavab olur. Sonra müsəlman mirzəsi İranda, Osmanlıda, Hindistanda və Misirdə verilən türk, Fars və Ərəb qəzetlərini oxuyur. Hacı çox diqqət ilə qulaq asıb öz təsəvvürünü söyləyir. Hacı politika, yəni siyasi məsələlərinə artıq diqqət edir: Hörmətli Hacı'nın bu sınında qüvvəyi-hafizəsinin itiliyinə məəttəl qalmalıdır. Gündə on qəzetəyə qədər oxunur səbahtı hamısından xəbər verməyə hazırdır: hansı əhvalat hansı qəzətdə olmağını səhvsiz söylər. Bu səbəbə görə cənab Hacı zəmani-hazırda siyasətdən, mədəniyyətdən və mərifətdən söhbət etməyə qadirdir. Mədəniyyətli şəxslər Hacı'nın elmlərdən və tarixdən xəbərdar olmağına təəccüb edirlər. Xəlqi xasiyyəti çox mülayim, özündən kiçiklərə həmişə hörmət edən, dediyi bir sözü iki olmayan, verdiyi vədəyə əməl edən, həqq sözdən qaçmayan, günahkarın təqsirindən keçən, öz səhvini gizlətməyən, qeybətdən ictinab edən, ürəyi saf hissli

bir zətdir. Hörmətli Hacı teatrı nəhayətdə sevir: hər axşam öz lojasında əyləşib artistlərin oyunlarına çox diqqətlə baxır.

Bəli, hörmətli Hacı 50 il zəhmət çəkib milyonlar cəm edibdir. Onun cəm etdiyi milyonlardan insana və millətə mənafe yetişibdirmi? Hərgah yetişibsə bu zəti möhtərəmin xidmətlərinin əvəzində millət nə etməlidir? Təklifi nədir? Bu məsələni həll etmək bir adamın işi olmuyub mərifətli müsəlmanlar bu barədə gərəkdir məşvərət edələr və məşvərət məqamında cənab Hacı millətə xidmətlərini qeyri "müsəlman milyonçularının işləri ilə (Badkubədə xüsusən)" bir tərəziyə qoymalı. Məqami-təvafütdə hörmətli Hacı millətə olan xeyrətinin qiyməti ariflər yanında birə beş artar. Böyük hünərdir, əzizim, insan öz sağlığında cəmiyyəti-xeyriyyəyə bu qədər xərc etmək! Bu qeyrətdə şəxslərin həyatı bizim barəmizdə olan xarici millətin həqir nəzərini puç etməyə səbəbdir. Mədəniyyətli millətlər bizə mədəniyyətdən 3 çöndərən, vəhşi, vətənin və millətin imdadına çatmayan deyirlər. Səbəb? Səbəb budur ki, Hacı kimi dövlətli müsəlmanlardan mini qara torpağa gedibdir və gedəcəkdir. Amma vətənə və millətə Hacı edən xidmətlərin mindən birini etməyiblər.

Hal-hazırda Badkubədə azmı Hacılar var? Çifayda! Bu biçarələr pulları sandıqlara yığıb pişik kəsəkəni marıtlayan təkin marıtlayırlar, bunlar müamiləyə pullar verib-fəqirlərin evlərini yıxırlar... Bunlar gündə beş vaxt namaz qılıb Xudavəndi aləmdən nə istiqasə edirlər? Ancaq dövlətin artırmağını! Əlsiz-ayaqsız yetimlər bulara əllərini açanda "boyunları al-buxara torbasına" oxşayan dövlətlilərimiz bu yetim-

lərə məqrurluq ilə baxıb onları pis söz ilə özlərindən rədd edirlər. Şəriət qoyan zəkat və xüms bunların fikirlərindən bilmərrə çıxıb hələ utanmayırlar, gözlərini o dünyaya tikiblər ki, Xudavəndi aləm bunları bağışlayacaqdır. Ey biçarələr! Hərgah ümidinizi o dünyaya bağlayıbsınız axirət gününün sahibinə nə cavab verəcəksiniz? Bəli: qeyri adamın malı ilə milyonlar qazanıbsınız. Biçarə fəhlələri gecə-gündüz işlədib həqlərini kəsibsiniz. Bu fikirlə ki, min nəfər fəhlənin hərəsindən 2 qəpik kəssən bir gündə iki min qəpik olar deyib dövlət qazanıbsınız, gündə min dəfə yalan danışib Allah və peyğəmbərə and içib müşkül olan işlərinizi keçirdibsiniz, gündüzlər öz cinsinə yüz min quyu qazıb gecələr toyuq plov yeyibən üstündən qəlyan xoruldadıb özgələrin qiybətini edibsiniz. İldə iki dəfə məscidlərdə qeyrilər bilsin, eşitsin deyib pullar bağışlayıbsınız və adınızı uca səslə dedirdib dua etdiribsiniz, ancaq adınız Hacı olsun deyib Məkkeyi-müəzziməyə gedibsiniz və gələndə töhfələr gətirib işiniz keçən adamlara bəxşiş edibsiniz, yəni birə-beş qiymətə satıbsınız...

Allahi-özümüşşənin suallarına cavablarınız bunları olacaqdır? Yoxsa özünü təsəlli verib deyirsiniz: bu dövləti övladım üçün qazanmışam ki, məndən sonra özgəyə möhtac olmasın, yoxsa bunu özün üçün səvab bilirsən? Hərgah belədirsə, ey bədbəxt, xabi-qəflətdə imişsən! Səndən sonra min yamanlıq ilə qazandığın dövlət sənin tərbiyədə olan övladının əlinə düşüb bir az müddətdə puç olacaqdır, çünki sən pulun qədrini bilirdin: can qoymuşdun, yüz min pis əməlləri özünə qəbul etmişdin, amma övladın zəhmətin qədrini bilməyib sənin illərlə topladığın pulu o saatlarla səpəcəkdir.

Səndən sonra it sə genə yaxşıdır! Bir göz aç gör: övladın sənin həyatında nə işlər görür! Gör sən bədbəxtə saatda neçə dəfə söydürür, gör məzhəbə dinə nə növ ilə rişxənd etdirir! Bu hələ sənin həyatında, səndən sonra nə olmağını hiss etmiyirsənmi? Lamməhalə vətənə, millətə xidmət göstərməyirdin, öz övladınsa diqqət edəydin, yəni ona lazım olan tərbiyəni verəydin, ta səni hər iki dünyada üzü qara etməyəydi. Sən həmin c şəxslərin cərgəsindəsən ki, ancaq ölən günü ədəblik adətində görə sənə rəhmət deyəcəklər, yəni dildə rəhmət oxuyub, ürəkdə lənət deyəcəklər... öz həyatında yamanlıqla cəm etdiyin dövlətin bir cüzi hissəsini dinin rövnaqinə və millətin xeyrinə vəsiyyəət etsən ümidvar ki, pis əməllərin bir vaxtdan sonra yaddan unudular. Amma indiki halətini bir dürüst fikrə gətir! Bir saat dünyanın işlərindən: zövq və səfasından, zəhmət və məşəqqətdən əl götürüb, düşün, gör ki, çəkdiyən zəhmətlər, top etdiyin milyonlar nə özün üçün, nə övladın üçün, nə bu dünya və nə axirət üçün imiş...

Bəli, bu cins şəxslərin arasından cənabi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin seçilməyi bizim qeyri millətlər yanında başımız uca olmağa səbəbdır. Həqiqət hər gah hörmətli Hacı elm təhsil etmiş olsaydı, onun millətə və vətənə olan xidmətləri onun şənini o payədə ucaltmazdı, necə ki, indi. Çünki həqiqi elm vətənə və millətə qulluq etməyi tərbiyə verir. Doğrudur oxuyanlarımız irad tuta bilərlər ki, elmlər təhsil edib dövlət sahib olanların əksəri niyə bu fikirdə deyil? Onlara cavab bu olur ki, haman elm sahibləri elmləri təhsil ediblər, nə əxlaq otvarları düzəlməkdən ötrü, bəlkə bir sənət öyrənmək qəsdilə elmin dalınca gediblər. Yoxsa həqiqi elm ki, insanın ruhunu təmizləyir, bu şəxslərdə

olsaydı bunlar da vətənin və millətin fikrində olardı. Çünki həmin elmin tərbiyəsi onadır, necə ki, atəşin təbiətində yandırmaq var... Belə elm hörmətli Hacıda olmaya-olmaya bunun xidmətləri hansı aqılı təəccübə gətirməz? Qeyrətli Hacınn vətənə, millətə və insana olan himmətindən sonra xarici millət dəyə bilərmiz: müsəlmanlar – nandan, vəhşi, camaat və dövlət işinə yaramayan tayfadır?

Doğrudur, çox azdır, ancaq tək-tək tapılar... Ancaq millətin və vətəndaşların borclarıdır bu tövr fədakarların xidmətlərinə dürüst diqqət edib qiymət qoyalar. Biz nə qədər bu şəxsi möhtərəmlərin xidmətlərinə insafən qiymət qoysaq, onların himmətləri, həmiyyətləri və qeyrətləri o qədər günbəgün artar. Bu vətən və millətpərəstlərə ancaq bu lazımdır, nəinki bir özgə şey!

Ümid edirik ki, hörmətli Hacınn varisləri o zati möhtərəmin yolu ilə gedib dinə və millətə xeyirxah olalar. Bunda şübhəməiz yoxdur, çünki cənab Hacınn varisləri lazım olan tərbiyəni alıb, rəva görməzlər ki, qeyrətli Hacınn gözəl işləri puç ola!..

Əhli qələm qardaşlarımız bunların millətə olan xidmətlərini nəzərdən keçirib millət tarixinin səhifələrinə yazalar, tainki istiqbalda balalarımız oxuyub qəlbləri şad olsun və gözləri açılsın: Bilsinlər ki, bizdə də millət qeyrətini çəkənlər varmış! Düşünsünlər ki, hərçənd bu şəxslər qərbi-bəqayə köçüblər, onunla belə isimləri millətin dilində hörmətlə zikr olunur...

ODESSADAN

Mədrəseyi-tibbiyyə tələbəsi cənab müstətab Nəriman bəy Nərimanov tərəfindən göndərilən məktubdur.

Hörmətli Hacı!

Müsəlman studentlərinin tərəfindən yazıb cənabınıza məlumat edirik ki, Siz cənabı həmişəlik paçotnı çlən seçib böyük təşəkkürlər edirlər. Sağ olsun Hacı deyib isminizi hörmət ilə zikr edirlər! Dəxi özümə borc bilib Baxçasarayə və Simferopola studentlərin səyahətini yazıram, yəni yanvar ayının 5-də səkkiz nəfər ctudent Baxçasarayda bulunduq şəhərin mütəşəxxis adamları ilə tapışib bir-birimizin dərdindən və məqsədindən xəbərdar olurduq, ikinci günü qaradskoy qlava Mustafa Mirzə hamını nahara dəvət etdi. Üçüncü gün İsmayıl Qasprinski və sonra Baxçasaray müəllimləri hamını nahara dəvət edib hörmətlər etdilər. Yanvarın 7-də bunların hörmətlərinin müqabilində biz dəxi Baxçasarayda müsəlmanlar üçün teatr verib əhli Baxçasaray studentlərdən razı qaldılar. Yanvarın 8-də İsmayıl bəy Qasprinski ilə bərabər Baxçasarayda olan müsəlman məktəblərinə vardıq.

Bu bir özgə halətdir! Özgə halətdir: göz görək, qulaq görək həmin məktəbləri görüb bülbülə bənzər tatar babalarına qulaq asa! Belə qeyrət, belə fədakarlıq mən hələ görməmişəm. Hansı məktəbə getdik 7 və 8 sinifdə tatar balaları orada türkcə yazırlar və oxuyurlar. Bundan sonra əlavə tarixdən və coğrafiyadan və qeyri dünyəvi elmlərdən verdikləri cavablara insan təəccüb edir. Hərgah on ildə belə getsə demək olur ki, Baxçasaray məktəblərində ən qeyrətli, ən

maarifli və ən məlumatlı müsəlman balaları çıxıb millətin bəzəki olsunlar!

Baxçasaray məktəbləri və burada olan müəllimlər bir qeyri aləmdir! Bu, məktəblərdən Qafqazdan hər şəhərdə bir məktəb olsaydı, yəqin ki, bir az tez zamanda Qafqaz müsəlmanları dəyişərdilər. Əlbəttə hər şəhərdə İsmayıl bəy Qasprinski kimi zat olmağı lazım gəlirdi. Amma çifayda bu zati-möhtərəm bizim aramızda təkdir. “Tərcüman qəzeti ilə İsmayıl bəy Qasprinski millətə olan hörmətlərini bilmək olmaz. Görəkdir Baxçasarayə gedib düşünəsiz ki, bu qeyrətli müsəlman kiçik və çirkin Baxçasarayda əyləşib nə işlər edir və millətə nə xidmət göstərir.

Göstərdigimiz qayda və qanunu, məktəblərin vəsf halını dil ilə və qələm ilə təhrirə gətirmək mümkün deyildir. Bakı məktəbdarlarından bir nəfər Baxçasarayə göndərib üsuli-cədid ilə aşına olmağı və məktəblərin proqrammasını bilməyi bu zəmanədə vacib olan işlərdən biridir. Həmin məktəbdar qız məktəbi ilə də aşına olar.

Baxçasarayda qız məktəbləri çoxdur. Ancaq əvvəliminci məktəbi İsmayıl Qasprinski bacası açıbdır və qayət bir gözəl görümlü məktəbdir. Bu xanım tatar qızlarına böyük zəhmətlər çəkir və böyük xidmətlər göstərir. Sağ olsunlar bacı və qardaş!

Sağ və var olsun Baxçasaray məktəbləri. Yanvarın 12-də Baxçasaraydan Simferopola gedib orada dəxi müsəlmanlar üçün teatr verdik.

Simferopol fəalları bizlərə böyük hörmətlər etdilər.

Qulluğunuzda həmişə hazır.

Nəriman NƏRİMANOV

Tələbə Nəriman Nərimanov. Odessa. 1905-ci il.

Nəriman Nərimanov (ortada) tələbə dostları arasında.
Odessa. 1904-cü il.

NƏRİMAN NƏRİMANOVUN OĞLU NƏCƏFƏ MƏKTUBU

*Moskva 28 yanvar
1925-ci il.*

Mənim 1895-ci il yanvarın 15-də Bakıda Tağıyev teatrında ilk dəfə tamaşaya qoyulan pyesim "Nadanlıq" oldu. Həmin günü ədəbi işimin başlanğıcı hesab edirəm. Bu gün – yeni stillə 1925-ci il yanvarın 28-də həmin vaxtdan 30 il keçir. Dostlarımdan bəziləri bu xəbəri eşidib həmin günü balaca şadyanalıq etməyi arzulamışlar. Artıq onlardan teleqramlar almışam. Əlbəttə, ciddi şəkildə götür-qoy etsək, demək olar, əslində heç bir iş görməmişəm. 30 il! Yəqin ki, bu müddət ərzində nəsə bir iş görmək olardı. Bu müddətdə yazdıqlarımı həmin vaxtla müqayisə etdikdə xəcalət çəkirəm... Lakin digər tərəfdən, bütün həmin vaxtı, yaşadığım bütün həmin mühiti, ömrümün bütün dolanbac yollarını təsəvvürə gətirdikdə, hər halda bununla təskinlik tapıram ki, az da olsa, bəzi sahədə çox iş görmüşəm. Təkcə məni əhatə edən mühit, onun geriliyi, süstlüyü, fəaliyyətsizliyi, ətraf həyat hadisələrinə biganəliyi, millətlərarası mənəsiz didişmələr, buradan irəli gələn iztirablar: qanlar, göz yaşları, yoxsulluq, riyakarlıq və sairə mənə rahatlıq verməyib. Bunlar yazdığım bütün əsərlərdə əksini tapıb. Bəlkə də bütün bunlar bədi cəhətdən zəif qələmə alınıb, lakin qüvvəm və imkanım daxilində bütün bunlara yazılarımda təkcə münasibətimi

bildirməyim onu göstərir ki, mən bir çoxları kimi ətrafımdakı mühitə laqeyd qala bilməzdim. Qəlbim narahat idi, istəyir və çalışırdım ki, bəşəriyyətə nəşə bir fayda verim. Mənə, 30 il ictimai sahədə işləmiş adama təskinlik verən yalnız və yalnız budur. Əgər sadə işlə bu müddətdə öz "xəstəliyimi", heç olmasa, beş-on adama "yoluxdura" bilmişəmsə, hətta bu, məni və düşüncəmi o mənada rahat buraxar ki, ömrümü əbəs yerə yaşamamışam və bu geniş, həm də darısqal dünyada əbəs yer tutmamışam...

Əziz oğlum Nəcəf! Əgər ömür vəfa qılsa, çalışacağam səni elə hazırlayam ki, bəşəriyyət üçün daha çox iş görəsən. Ancaq taleyin hökmüylə tezliklə əbədi məskənə köçəsi olsam, onda səndən xahişim bu olar ki, heç olmasa daim özgələrin dərd-sərini çəkən atan kimi cüzi işləri yerinə yetirəsən.

Mənim həyatım, ömrüm qayğılarla dolu olub. Qardaşımın və bacılarımın ailələri iyirmi yaşından mənim boynumda olub. Bu 30 ildə 11 adam böyüdü bəyabaşa çatdırmışam. Onlardan 8 qız uşağını ərə vermişəm, yerdə qalan üçün cüzi məvaciblə böyütmüşəm. Bütün bu işləri sahmana salandan sonra yenidən oxumağa başladım, 30 yaşında universitetə daxil oldum. Universiteti qurtardıqdan sonra var qüvvəmi Salman qardaşımın balalarının tərbiyəsinə sərf etdim. Bütün bunlardan yalnız indi, qardaşımın sonuncu qızı Xanımı 1924-cü ildə ərə verəndən sonra azad olmuşam. Bu məktubu isə aradan bir il keçəndən sonra, məhz 1925-ci ildə yazıram. Bütün bunları sənə ona görə yazıram ki, məni bəşəriyyət üçün az iş görməyim üstündə qınamayasən. Bu mənada ümidvaram ki, sən gördüyüm işləri davam etdirib başa çatdıracaqsan.

Əziz oğlum! Əgər həyatımı öyrənsən, əmin olarsan ki, mən ömrümün ən azı 1925-ci ilədək olan dövrünü başqaları üçün yaşamışam. Bəs sonrası necə olacaq? Sonrası beləcə də davam edəcək, çünki mən yalnız belə ictimai işdə məmnunluq tapıram. Üstəlik, Rusiyadakı indiki quruluş mənim ruhi aləməmə hər şeydən daha çox uygundur.

Ümumiyyətlə, mən insanın insan tərəfindən əsaretinin əleyhinəyəm. Harada olursa-olsun, bütün varlığım ilə köləliyə qarşıyam. Bəşəriyyətin tezliklə nandanlıqdan və eləcə də köləlikdən azad olması üçün yollar axtarmışam. Sosial-demokrat da olmuşam. Lakin bu təşkilat get-gedə idealdan daha çox uzaqlaşır. Bolşeviklərin proqramını xüsusi məmnunluqla qəbul etmişəm, çünki həmin sənəddə tezliklə məhz öz proqramımın həyata keçiriləcəyini – Yer üzündə köləliyin məhv ediləcəyini görmüşəm və görürəm.

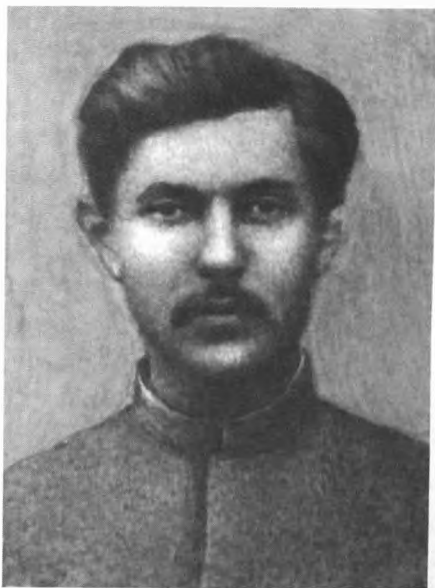
Bəlkə də sən bu sətirləri oxuyarkən bolşevizm heç olmayacaq. Lakin bu heç də o demək deyil ki, bolşevizm yaramır; bu o demək olacaq ki, biz onu saxlamağı bacarmadıq, onu yetərincə qiymətləndirmədik, işin qulpundan pis yapışdıq. Sözün açığı, hakimiyyətlə o qədər lovgalandıq ki, başımız boş-boş işlərə, dedi-qodulara qarışdı, vacib olanı əldən buraxdıq. Hakimiyyət çoxlarını korlayır. Belə də oldu: Hakimiyyət yetərincə yaxşı, görkəmli işçilərin çoxunu korladı. Onlar nəhəng dövlətin taleyini əllərinə alaraq və hesabat vermədən diktatorluq etmək qərarına gəldilər... Belə rəhbərlik ilk vaxtlar üçün zəruri idi, lakin bu vəziyyəti indiyədək davam etdirmək bolşevizmin süqutunu yaxınlaşdırmaq deməkdi.

İndi bu sətirləri sənə yazdığım vaxt işimiz o yerə çatıb ki, ən yaxın kommunist dostlar Lenindən sonra özlərini onun qanuni varisi adlandıran şəxslərin dövləti idarə edə bilməmələrindən yaranan nöqsanlarımız barədə bir-biri ilə danışa bilmirlər...

Bunları sən mənim MK-dakı geniş məruzəmdən öyrənəcəksən. Həmin məruzə sənə bütün bunlardan baş çıxarmağa imkan yaradacaq və elə bu məruzədən də öyrənəcəksən ki, çoxları öz vəzifə-mənsəblərini itirə biləcəkləri qorxusundan dinmədikləri halda, sən atan bu barədə cəsarətlə danışdır.

Əzizim Nəcəf! Vəzifə-mənsəb dalınca qaçma, çünki o, insanı korlayır. Əgər bir adamı yaxşı tanımaq, onun bütün daxili aləminə bələd olmaq istəyirsənsə, onu bir müddətə vəzifə başına qoy. Tezliklə həmin adamın müsbət və mənfi cəhətləri üzə çıxacaq. Bu baxımdan əgər sən kütlələri hiyləsiz-yalansız öz arxanca aparmağa hazır deyilsənsə, yaxşısı budur, ondan imtina edəsən... Əgər kütlə (fəhlə və kəndlilər) səni dəyərləndirərsə, hakimiyyətdə iştirakını zəruri hesab edərsə, sənə etibar edərsə və sən bu etibara əsasən ümumi işə müəyyən fayda verəcəyinə əmin olarsansa, onda imtina etmə. Burada yalnız bircə şərt var ki, gərək onu müəyyənləşdirənsən: yəni kütlə sənənin hakimiyyətdə iştirakını öz arzusu ilə, könüllü müqəbul edib, yoxsa məcburi? Əgər səndə zərrə qədər şübhə yeri varsa ki, kimlər tərəfindən olursa-olsun məcburi seçilirsən, onda yaxşı olar imtina edəsən. Əks halda öz ləyaqətini nəinki təkə kütlə, həm də öz qarşında itirəcəksən. Hər dəfə hakimiyyətə öz ləyaqətinə görə yox, məcburi gəldiyini dərk etdikcə, müəyyən ruhi sıxıntı, əzab çəkəcək, sistematik olaraq

ləyaqətini nəinki kütlələrin, həm də öz gözündə itirəcəksən... Buradan da sənənin sonrakı dünyagörüşündə pozuntu əmələ gələcək. Bu isə ictimai xadimin həyatında təhlükəli məqamdır. Sən müstəqil həyata hazır olduğun zaman bütün bunlara tab gətirmək mümkündür. Bu nə deməkdir? Yəni özünə elə peşə və ya sənət seçməlisən ki, bu şəxsiyyətdən, yaxud idarədən az asılı olsun. Sənə aydın olsun deyə öz həyatımdan misal çəkəcəyəm. Artıq bilirsən ki, universitetə daxil olum deyə 30 yaşında kamal attestatı almaq üçün imtahan verdim. Sonra belə bir sual qarşısında qaldım: hara daxil olmalı? Yaşım və bütün həyat şəraitim mənə tezliklə universiteti bitirməyi diqətə edirdi. Odur ki, elə fakültə seçmək lazım idi ki, az vaxt aparsın. Qarşımda belə bir sual dayanmışdı: hüquq (o vaxt hüquq fakültəsi asan fakültə sayılırdı), yaxud təbiyyat fakültəsinə daxil olummu? Çünki həmin fakültələrdə 4 il oxumaq lazım idi. Bu fakültələri bitirdikdən sonra şəxsiyyətlərdən, yaxud idarələrdən daha çox asılı olmayım deyə bu fikirdən vaz keçdim və ömrüm boyu kənar şəxslərdən az asılı olmaq üçün tibb fakültəsinə daxil oldum. Bu bir səbəbdir, digər səbəb isə belə idi: sənənin nənən, mənim anam Həlimə rəhmli, başqalarının halına acıyan, xeyirxah qadın idi. Ehtiyacı olanlara imkanı daxilində əl tutar, qonşuluqdakı xəstə qadınlardan qayğısına qalar, bir tikə çörəyini onlarla bölüşərdi. Kiçik yaşlarımdan bunları müşayiət etdiyim üçün, çox güman bütün bunlar mənə təsir göstərmişdi... Odur ki, tibb fakültəsində oxumaq uzun vaxt aparsa da, çətinlikləri çox olsa da, şəxsiyyət və idarələrdən mümkün qədər asılı olmamaq və daha çox ruhi məmnunluq əldə etmək üçün mən həmin fakültəyə daxil oldum.

Seminarist Nəriman. 1890-cı il.

Qori. Zaqafqaziya müəllimlər seminariyası.

140

Nəriman Nərimanov. 1900-cü il.

141

Nəriman Nərimanov. Həştərxan. 1910-cu il.

N.Nərimanov və arvadı Gülsüm xanım. 1914-cü il.

Nəriman Nərimanov oğlu Nəcəf. Moskva. Mart 1925-ci il.

Baş leytenant, tank vzvodu komandiri
Nəcəf Nərimanov. 1942-ci il.

N.Nərimanovun 100 illiyi yubileyi günü heykəlin açılışı mərasimi. 1971-ci il.

HİKMƏTLİ SÖZLƏR **Nəsihət və mülahizələr¹**

❖ Azərbaycan ziyalı tarixin müdrük və sarsılmaz qanunlarına uyğun hərəkət etməlidir.

❖ Xalqın dərini çəkənlərdə görə göz, eşidən qulaq, sağlam beyin, həssas ürək, millətin isə müəyyən inkişaf yolu, məqsədi olmalıdır. Əks halda o millətin istiqbalı dəhşətli bir fırtınaya düşər.

❖ Bir millət özünü tanımayanca, hüququnu düşünməz. Tanımaq üçün də milli dil, milli məktəb, milli mətbuat, milli ədəbiyyat lazımdır. Bunların da meydana gəlməsi və tərəqqisi bizim üçün hürriyyətə bağlıdır.

❖ İnqilabdan ancaq o adam xeyir götürəcəkdir ki, onda səbir olsun, sizə vəsiyyət edirəm.

❖ Qoca Şərqi bir nicat yolu varsa, o da üsulidarəsinin dəyişilməsindədir.

❖ Məmləkətin bir oğlu hamı üçün, hamısı bir oğul üçün işləməli və yaşamalı.

❖ Tatar millətini bilmək üçün tatarlar arasında yaşamaq gərəkdir, bunlara yavuş gediniz; ruhlarını oxuyub anlayınız, düşününüz, tarixi nəğmələrini eşidiniz; o vaxt tatar nə gözəl bir millət olduğunu hiss edərsiniz!

❖ Mətbuat müəyyən cəmiyyətə ancaq o zaman yaxşı təsir göstərə bilər ki, o müzakirəyə qoyulan və

¹ «Hikmətli sözlər, nəsihətlər və mülahizələr» sərlovhəsi ilə oxuculara təqdim olunan seçmələr Nəriman Nərimanovun ədəbi-tənqidi məqalələrindən və felyetonlarından götürülmüşdür. Bu söz çələnginin oxuculara faydalı olacağına güman edirik. – T.Ə.

bütün cəmiyyətə aid olan məsələyə tamamilə qərəzsiz yanaşsın və qəzətlərdə irəli sürülən fikirlər cəmiyyətin kütləsi üçün aydın olsun.

❖ Komediya çıxartmaqdan əsl məqsəd tərbiyədir. İnsan çox vaxt öz zindəganlığında özünün və ya qeyri-şəxsin qüsuratını görmür və yainki hiss etmir. Amma komediya çıxardanda bunların hamısını görüb yaxşını yamandan seçir və mümkün olan qədər çalışır ki, yaman sifətləri özündən rədd etsin.

❖ Komediya zindəganlığın ayinəsidir. Biz teatrda öz qüsuratımızı görüb, əlbəttə çalışırıq ki, özümüzü yaxşı adamlara oxşadaq və pis adamlardan kənar olaq. Teatr böyüklər üçün bir növ məktəbdir. Necə ki, uşaqlar məktəbdə gözəl şeylər əxz edirlər, elə də bizlər teatrdan gözəl sifətlər əxz edirik.

❖ İnsan gərəkdir mümkün olan qədər zindəganlığın doğruluqda keçirə. Zira ki, yalan və öyrilik həmişə aşkar olub, insanı bədnam edir.

❖ Heç bir millət qılınc və tufəng ilə qabağa getməyibdir. Hansı millət ki, qabağa gedib tərəqqi edibdir ancaq elmin gücünə xoşbəxt olubdur. Amma o millət ki, ümidini qılınca bağlayıb, həmişə zəlalətdə bulunubdur. Hənzür zəlalətdə qalmış millətlərdən biri də bizim müsəlman millətidir.

❖ Heç ata-ana istərlərmi uşaqları bədbəxt olsunlar? Heç istəməz ki, oğlu qazamatda illərlə çürüsün. Amma cifayda bunların hamısını görürük və gözlərimizdən qanlı yaşlar tökülür.

❖ Gərəkdir biz özümüz uşaqlarımıza tərbiyə verək, ta onlar da gələcəkdə öz uşaqlarını cürbəcür bələlərdən saxlasınlar. Tərbiyə dəxi ancaq elmin gücünə olar.

❖ Məktəb! Məktəb! Bizi ancaq məktəb nadanlıqdan xilas edər!

❖ ...İndi qarşımızda böyük bir bəla vardır ki, onu da biz rəf etməliyik. Bu bəla avamlıq və elmsizlikdir.

❖ Qaydasız yazılan inşalar nə dilə və nə millətə nəf gətirməz.

❖ Bu zəmanədə mədəniyyətli millətlər çalışırlar ki, dillərini və yazılarını asana çıxarsınlar, çünki bir lisanın yazısı nə qədər asan olsa, o lisan o qədər tez yazılıb o dildə yazılan inşalar da tez intişar tapar.

❖ Sərf və nəhf elmi çox çətin elmlərdən biridir və bu elm ilə məşğul olan gərəkdir bir dilin barəsində yazanda o dili yaxşı bilmiş olsun, bu dildə hünərlər göstərmiş olsun.

❖ «Parlament»lə «Duma»nın təfavütü çoxdur, əfəndim! «Parlament» «parl» sözündən firəngcə «söyləməyə» deyilir. Parlament, yəni söylənən yer. Bir yer ki, orada hər nə dərdin, fikrin olsa, açıq söyləyə bilərsən... Fəqət «Duma» sözü rus lisanında fikir deməkdir. Yəni, nəyin barəsində və nə tövr fikir etməyə ixtiyarınız var, heç kəs mane olmaz. Lakin «fikrinizdəkini dilinizə alsanız, dərinizə saman təpərlər...» Duma parlament olmağına hələ çox qalıbdır...

❖ Qənaət lazımdır. İnsan gərəkdir son gününün fikrində olsun.

❖ Ümumi millətin xeyrindən ötrü pul yığmaq lazımdır.

❖ Bizim hər işimiz tərsdir. Qeyri millətlərin cavanları, tələbələri öz adamlarını yaxşı tanıyırlar, xasiyyətlərini bilirlər. Bizimkilər yox. Qeyri millətlər öz tələbələrinə gələcəkdə millət hamisi kimi ba-

xırlar, tələbəlikdə onlara kömək edir, elmlərini tez tamam etməyə ciddü-cəhd edirlər, bizimkilər, tələbələrə qeyri nəzər ilə baxırlar...

❖ İttifaq edib qabaqda gedən qonşuları elm və fəndə, sənətdə təqib etməli, yüyürüb onlara çatmalı! Yoxsa getdikcə qaranlıqda qalıb işlərimiz fəna, özümüz xar və zəlil olacağız. Başımız hər nədənsə vurulan toppuzlara əcəb davam edir.

❖ Gözəl fikirləri əncama gətirmək üçün camaat tərəfindən hümmət, həmiyyət və qeyrət lazımdır.

❖ Millət qeyrəti çəkənlərə yol veriniz!

❖ Elmi insan insandan öyrənər.

❖ Dumanın qanacağına indiki vəzirlər vətənin bədxahıdırlar, görək aradan çıxsınlar, həqiqi vətənpərəstlərə yol açsınlar.

❖ Cəmiyyətdən insaf, mürüvvət, ədalət tələb edirlər.

❖ Bir mühərrir ki, cavabdan qorxdu, ağzına gələni yazıb da işin sonunu gözləmədi, «anlamadığı şeylərdən dəm vurarkən özünü anlayan göstərdi» elə mühərririn heç olmamağı məsləhətdir.

❖ Bədən ruzgarın sədəmələrinə davam etməyir. Puç olur; haman ləzzət çəkən bədən axırda həşərata nəsis olur. Bir yaxşı fikir ediniz! Nə aləmdir! Dünən qu tükü balıqda bəslənən bədən, indi qara torpaqda yatır...

❖ Həyatınızın axırda puç olmağını, özünüzdən sonra bir nişangah qalmamağını, adınızın bilmərrə pozulmağını indi düşünüb də səhvini düzəltmək istəyirsiniz? Fəqət nə ilə? Nəyin vasitəsilə?

❖ Millətə tərbiyəli məlumatlı qızlar, analar hazırlayınız, çünki uşaqlarımızın tərbiyəsizliyindən

atalarımız, analarımız qanlı yaşlar tökürlər. Onların tərbiyəsizliyindən əcnəbilərə gülünc olmuşuq...

❖ Ümumi vətən, millət işlərində elmsizlik bizi ayaq altına verir. Sevdiyimiz din-məzhəb hamisiz qalır...

❖ Hal-hazırda hürriyyətə çalışınız, hürriyyətpərəstləri dost tutunuz, onlara kömək ediniz, çünki onlardır əsl insaniyyətə yol açanlar, onlardır millətləri, məzhəbləri bir-birinə yavuqlaşdıranlar. Onlardır fəqirlərin, kasıbların pərəstarı, onlardır möhürlü ağzıları açanlar, paslanmış ağıllara seyqəl verənlər, ixtiyarsızlara ixtiyar verənlər, qulları azad edənlər, ədaləti meydana gətirib zülmü puç edənlər. Bunlardır yüz illər ilə gizli-gizli bizə quyu qazanları indi aşkar edənlər. Kor gözlərimizi açanlar, kar qulaqlarımızı dələnlər. Dərdlərimizi göstərənlər. Fəryadımızı eşidənlər...

❖ Çünki gələcəkdə bunlardır qələm müharibəsində qabaqda durub düşməyə cavab verənlər, bunlardır dininizə, dilinizə böhtan deyənlərin gizblərini üzlərinə vuranlar, bunlardır millətə, vətənə dair məsələlərinizi layiqincə həll edib asana çıxaranlar...

❖ Bəlkə bir çıraq tapıb onun işığı ilə zülmətdən xilas olaq, nadanlığın kəməndindən özümüzü qurtaraq... Bəlkə bizdə insaniyyət nə olmasını və əsası nədən ibarət bulunduğunu düşünüb özümüz, bilzət özümüz, yavaş-yavaş hərəkət edək...

❖ Yüz ildən ziyadə rus dövlətinə tabe olmuş, hankı dərdimizə bir yerə yığılıb əlac axtarmışıq? Hankı mühüm məsələlərimizi həll edib də onun dalınca getmişik? Həmin məsələnin meydana gəlməsini dövlətdən tələb etmişik? Hankı ümum millətə

tə dair işin üstə qazamatlara düşmüşük, canımızdan, malımızdan keçmişik? Bunlar heç biri olmayıbdır... Lakin cilovumuzu dövlətə, daha doğrusu, «mən dövlət qulluqçusuyam» deyənlərə verib bəxtimizi onlara tapşırmışıq, nerəyə sürüblər getmişik, nasıl rəftar ediblər, şükürlər etmişik...

❖ Qeyrilərin qeyrət, hümmət, həmiyyətleri, qonşuların hüriyyət yolunda qan tökmələri, cəmi Rusiya baş qaldırıb yüz illərlə buxovda olan əllərini, ayaqlarını azad edib möhürlü ağızlarını açmaqları bizə də xoşbəxtlik gətirdi. Biz kərpici kərpic üstə qoymadıq, lakin qeyrilərin səbəbinə bizim üçün bir divar hörüldü.

❖ Ana dilini bu vaxtadək lazım bilməyib onun yox olmasına çalışan dövləti bir qanlı hüriyyət indi vadar edir ki, ana dilini qeyri dillər kimi uşaqlara vacib bilsin...

❖ Müsəlman camaatından qeyrət, hümmət, həmiyyət gözləyirik...

❖ Camaatın gözü hüriyyətin yolundadır.

❖ Şeir yazmaq asan deyil. Ya gərək yatanda sənə «vergi» verilə, yəni vaqədə deyərlər: sən səbahdan şairsən, başla şeir yazmağa. Sən də şeir yazasan... yəinki xeyr, gərək neçə illərlə dərs oxuyasan, dillərə aşına olasan. Xülasə, bu bir böyük elmdir. Böyük zəhmətdir.

❖ İnsan həmişə şirin şey yesə, haman şirinin ləzzətini bilməz, lakin bir acı dərmandan sonra şərbət içsə, dodaqlarını da dili ilə yalayacaqdır...

❖ Ərəbistanın istisini hiss etməzsəniz, Rusiyanın yelsiz, yanaq qızardan (morozuna) sazağına qiymət qoymazsınız, aclığı görməyən adam toxluğun

ləzzətini bilməz, azarlı olmayan adam saf bədənin qədrini anlamaz, zülm çəkməyən millət hüriyyət nə olmağını düşünməz. Açıq deməli: yaman, fəna işlər olmasaydı, yaxşı işlər də olmazdı, bu təbiidir.

❖ Yaxşı ilə yaman hələ təfəvüt qoya bilmiriz, «Allah bizə veribdir» deyib arxayın oturmuşuq, nə şəhər, nə camaat, nə dövlət işləri bizi ayıltmır...

❖ «Gəldi, baxdı, dolandı getdi» qanunu ilə dolanacaq edərkən, bu «puç» dünyadan əl götürürlər. Heç birini deyə bilmiriz. Yaxşı da var, yaman da, «dərviş» misallı olanlarımız da az deyil...

❖ Bəli, istəyirsiniz adınız baqi qalsın, tək özünüz üçün, öz nəfsiniz üçün yaşamayınız, həmcinslərinizi arayınız, arayıb tapınız, sonra toplanınız, cəm olunuz və cəm olub birlikdə ümumi və müştərək bir məqsədə çalışınız. Təklidə bədəninizlə bu əfkarınız, amalınız, mənəviyyatınız da fani olar, fəqət ümumi işdə çəkdiyiniz zəhmətlərin asarı baqi qalar, çünki baqi qalan ancaq «camaat» olacaqdır...

❖ Haman camaatdan ötrü çəkdiyiniz zəhmətlər, əlbəttə baqi qalıb isminiz həmişə zikr olunacaqdır.

❖ İnsan tərəqqi üçündür. Bu gün dünyaya gəlib gedən sonradan yeni dünyaya gələnlər bir yol «gərəkdir» göstərsin, tainki yeni dünyaya gələnlər bunları insan görüb daha ziyadə tərəqqi edələr, tərəqqi yolunu «sirati-müstəqimi» qayadan-daşdan, tikandan, quyudan, uçurumdan təmizləyib insan üçün ümumi bir nöqtəyə, bir kəbəyi-amala yerləş etməyin daha ziyadə asan edələr...

❖ Bizim milli müəllimlər də qeyri tayfaların müəllimləri kimi camaata yol göstərə bilərlər, millətin dərдинə əlac aramaqda «heç kəsdən» əskik

deyillər. Belə olursa, «yalançı pəhləvanlar» aradan götürülər.

❖ Hər millət üçün tərəqqi qapısı məktəbdir və hər məktəbin tərəqqi tapmağı milli müəllimlərə bağlıdır.

❖ Təlim və tərbiyə işlərində şəfəqət və məhəbbətin gücünə edilən tərəqqi heç bir pedaqogika elmlərinin gücü ilə edilməz. Müəllimin uşaqlara şəfəqəti olursa, elmi-ruhsuz və elmi-tədrissiz məqsuda çatmaq mümkündür. Hər uşağın özünə görə bir qeyri xasiyyəti, təbiəti olmağa binaən hamıya bir qayda və bir qanunla dərs vermək, hamıya bir dillə bəyan etmək olmaz, hamını «bir ölçü ilə ölçmək» olmaz:

❖ Fəhmsiz, bir parasının qüvveyi-hafizəsi qüvvətli bir parasınının ki naqis, bir parası müdhiş heka-yələr sevən, bir parası gülünc və fərəhli nağıllardan həzz alan olur. Uşaqlara məhəbbəti olan müəllim bunların hamısını mülahizə edər, hər kəsin öz biliyinə, qanacağına görə hərəkət edərsə, hər kəsin eybinə görə carə ararsa, əlbəttə təlim və tərbiyə düz yolu ilə gedib tərəqqiyi-əla dərəcəyə çatar.

❖ Ağlın gücü ilə insan pis əməli yaxşı əməldən seçər.

❖ İnsan bir-birinə məhəbbət bağladıqca, zül aradan götürülər, ehtiyac azalar.

❖ Russonun təsəvvürünə görə uşağa ibtidai bir növ tərbiyə vermək ki, ruzgarın qədəmlərinə davam edə, onda səbir ola və sonra onun qeyrilərə məhəbbəti getdikcə arta, bunların yanında həmişə insanın yaxşı, gözəl sifətlərindən söhbət etmək, fəna sifətlərindən heç vaxt söyləməmək, xülasə hamını yaxşı sifətdə qələmə verib uşaqların hamıya məhəbbətini artırmaq...

❖ Ana dili! Nə qədər rəfiq, nə qədər ali, hissiyati-qəlbiyyə oyandıran bir kəlmə! Nə qədər möhtərəm, müqəddəs, nə qədər əzəmətli bir qüvvə! Ana dili! Bir dil ki, mehriban bir vücud öz məhəbbətini, şəfəqəti-madərənəsini sənə o dildə bəyan edibdir. Bir dil ki, sən daha beşikdə ikən bir layla şəklində öz ahəng və lətafətini sənə eşitdirib, ruhun ən dərin guşələrində nəqş bağlayıbdir! Bu dil ki, həyat və kainat haqqında ilk əvvəl o dil sayəsində bir fikir hasil edib-sən, cism və ruhun möhtac olduğunu məvadi o dində tələb eləyibsən...

Bir dil ki, ibtidai o dildə yaxşı-yaman bilibsən, səni yaradanı tanıyıbsan, haman dil ki, diyari-qürbətə, biganələr içinə düşəndə ona həsrət qalırsan. Lakin ittifaqən onu eşidəndə ürəyin döyünməyə, üzün gül-məyə başlayır, cəmi əsabın məhəyyüc edir; beynin, fikrin, xəyalın işləməyə başlayır, bir dəqiqənin ərzində vətəni gözünün qabağına gətirirsən. Aman, anan, qohum-əqrəban, dost-aşınan, rufəqan budur, durublar, guya səninlə haman dildə söhbət edirlər: bir az keçmiş uşaqlığın, oynadığın, durub oturduğun, düşüb-qalxdığın yerlər bir-bir yadına gəlir, ürəyin daha ziyadə zərəbatə başlayır. Bu heyində haman dildə bir «şikəstə» deyələr...

Qərqlik görməyibsən, illər ilə ana dilinə həsrət qalıb, o dildə bir nəğmə, bir cümlə eşitməyibsən, bu həzin, fəqət müqəddəs hissdə bulunan mədərzd təş-nəgisindən xəbəriniz yoxdur!

Qərib vilayətdə bir musiqi milli havalardan bir şey çalır. Sən cəmi vücudunla, cəmi ruhunla qulaq asırsan, həm qəmgin, həm də şad olursan. Həqiqət, nə halda bulunmağını dürüst anlamırsan. Ancaq mu-

siqicilərə istəyirsən deyəsən: çalınız əfəndim, çalınız! Çünki bu çaldığınız ahəng mənim qəlbimin, ruhumun ən dərin guşələrindən xəbər verir!...

Haqqı batil edə bilməyəcəklər. Bəşərin fitrət və təbiətindən məknun olan hissiyyati-aliyeyi nabad etməyəcəklər!.. Analarımızın laylalarını qucaqlarınızdan çıxarmayacaqlar, illər ilə bilüzum bir şey kimi ayaq altına atdıqları o gövhəri qiyamətdən saqid etməyəcəklər. Ana dilimiz hər halda qüvvət tapacaqdır, yeni füzulilər, vaqiflər, zakirlər, vidadilər, seyid əzimlər meydana gələcəklər. Tolstoy, Turgenev, Qoqol, Viktor Hüqo, Zolya, Bayron, Şekspir, Şiller, Höte kimilər olmağını bilməyə öz lisanımız vasitə olacaqdır. Bəli, бүgүnkü müəllimlər ictimai bundan ötrüdür. Müəllimlər bütün yaralarımıza çarəsiz olacaqlar, bizi ələm və iztirablarından xilas edəcəklər.

❖ Məndən sorsalar: Bakıda ən yaxşı şey nədir? Mən hazırcavab bir adam olmasam da, deyərəm ki, Bakıda ən yaxşı aydınlıq gecələridir.

Dürüst diqqət ediniz, bir də « Müştəri gözü ilə» baxınız: Nə gözəl, nə lətif, nə qədər əzəmətli gecələr görürsünüz. Nə qədər ali hissiyyat oyandıran bir mehriban müşahidə edərsiniz.

Bakıda kaspi dəryası omasa idi, qəmərini də bir o qədər hüsnü, lətafəti olmaz idi!

Bayıla gediniz, ətrafı oradan seyr və tamaşa ediniz, ya xeyr dənizə çıxınız, görünüz ətrafa nə gözəl mənzərə əxz edir. Şübhəsiz, sizə də bəzi hissiyyati-aliyədən nəsibələr olacaqdır. Bu vaxtadək məhəbbət nə olmağını bilmirdiniz, hiss etmərdiniz isə, indi biləcəksiniz, hiss edəcəksiniz.

❖ Mən bunu anlamışam ki, hüriyyəti olmayınca bizim millət ayılmayacaqdır. Mən açıq-aşkara deyirəm: Hüriyyəti zidd olan, millətinə, vətəninə ziddir.

❖ Bir qoca kişi ömrünün axırını yavuqlanmış görüb oğlanlarını yanına çağırdı. Onlara bir dəstə nazik çubuq ağacları bir yerə bağlı verib dedi: «Görüm sizdən kim bu bağlı çubuqları qıra biləcəkdir». Oğlanları bir-bir güclərini sınıdılsa, heç biri dəstəni qıra bilmədi və qoca kişi çubuqları açıb dedi: «İndi gücünüzü sınayınız!» Oğlanları nazik çubuqları çox asanlıqla qırıb dedilər: «Bu çox asan işdir!»

Qoca gülə-gülə oğlanlarına deyir: «Əzizlərim! Siz də bu çubuqlar kimi hərəgah bir yerdə olsanız, yəni sizin aranızda ittifaq olsa, heç kəs sizə güc gətirib sizi puç edə bilməz. Vaxta ki, aranızda nifaq oldu, vaxta ki, bir-birinizdən ayrıldınız, sizin puç olmağınıza çox ehtimal var, necə ki, bu yerə tökülən çubuqlar...

❖ Həqiqət hal bir millətin mədəniyyət cəhətinə halından bəhs edəndə haman millətin balalarının tərbiyəsinə nəzər etmək gərəkdir.

❖ Döymək, söymək ilə uşağın ətvarını düzəltmək olmaz. Bədənə lazım olan kimi ağla və ruha yem lazımdır. Mədəniyyəti, məlumatı olmayan ana uşağın ağına və ruhuna nə tövr sığal verə bilər? Hal-hazırda bu bir böyük məsələdir ki, hamı işlərimizi çətinləşdirir, ha din islam zəifləsir! Ha millət nandanlıqda qalıb, çürüyür! – deyib bağırmaqla bir şey olmaz... Tərbiyə, mədəniyyət və tərəqqi yolu təbii olmaq üçün bu məsələyə artıq diqqət etməlidir.

❖ Məktəblərin çox olmağı gələcəkdə millətin böyük xoşbəxtliyinə səbəb olacaqdır.

❖ Türk balası heç vaxt razı olmaz ki, ana dilinə xəyanət etsin.

❖ Hürriyyət düşmən olanlar «baykota» layiqlidirlər.

❖ Öz mənfəətini nəzərdə tutub millətə xəyanət edən şəxsi baykotlayınız;

mədəniyyətə düşmən olan müsəlmanları baykotlayınız;

fəhlələri heyvan dərəcəsinə tutub dərdlərinə diqqət etməyən adamları baykotlamasınız dərdinizə çarə olmaz;

mümkünü olub millətin hər cəhətdən tərəqqisinə çalışmayanları və çalışanlara mane olanları baykotlayınız;

❖ Həqiqət, bir fikir ediniz, uşağın atasına uşaqlıqdan bir fərzəndin atasına olan məhəbbəti olmasa, ata oğluna lazım olan şeyləri vaxtında təlim verməyə və vaxtında onun fərasətinə görə iş görməyə, böyüyəndə böylə oğuldan nə gözləməli? Uşağın cibini pulla doldurub onun məhəbbətini gözləmək böyük səhvdir. Uşağın məhəbbəti pula artır, nəinki atasına. Uşağın ruhuna, əqlinə yem vermək, onun bu cəhətdən dərdini bilib vaxtında əlac etmək!

❖ İttifaq bir cinsdə, bir xasiyyətdə olan canlı şeylərin aralarında ola bilər və ittifaq olan yerdə nifaq olmaz...

❖ Bir millət ki, başına dəydiyi toppuzu anlamaya, bir millət ki, öz əli ilə özünə quyu qaza, bir millət ki, yaxşı ilə yamana fərq qoymaya, bir millət ki, aşkar «bəlani» özündən rəf etməyə qadir olmaya... bir millət ki, bir-birindən təfriqə düşüb bir-birinin əqlindən, ruhundan, dərindən xəbər tutmadı... bu

millət barəsində nə demək olar? Hərgah millətin hümməti, həmiyyəti, ittifaqı olsaydı, yəqin ki, onu «cibə» qoymazdılar...

❖ Qəzeti vaxt keçirməkdən ötrü oxuyursunuz isə oxumayınız.

Ümumi millət işlərini bilməkdən ötrü oxuyursunuz isə diqqətlə oxuyunuz: hər mətləbə, hər kəlməyə, hər nöqtəyə xüsusən çoxca nöqtələrə diqqət ediniz, vaxtınız var isə sətirlərin arasına da bir nəzər yetiriniz, oxuduğunuz məqaləni təkrar ediniz, yoldaşlarınızdan sorunuz, bəzs ediniz, hamısından artıq fikrinizi cəməən söyləyiniz, ittifaq, ittihad ediniz! Yoxsa dininiz, diliniz, ixtiyarınız məzkur arabaya yüklü olub, özünüz baltıq, ördək, xərçəng olsanız, arabanız bir yana çıxmayacaqdır. Biri suya gedər, biri havaya uçar, biri də geridə qalar. Yükünüz tar-mar olar...

❖ İttifaq! Nifaq! Bir-birinə zidd, bir-birini puç edən sözlər! Ay çıxanda gün gizlənən kimi, gün çıxanda ay gizlənən kimi, ittifaq işləyəndə nifaqın nə işi? Fəqət nə etmək? Bu barədə biz «xoşbəxt» hesab oluruq, çünki bizim «günümüz» çıxanda «ayımız» da doğur...

❖ Teatr tərəqqisinə çalışmalı. Çünki «...Millətinə sevən şəxs milli teatrını da gərək sevsin...»

❖ Əqidə – inanılan şey etiqad, iman deməkdir. Yəni insan bir şeyə inanır, ona ibarət edir, onu hər şeydən müqəddəs bilib ruhunu, aqlını, tam vücudunu onun yolunda sərf etməyə çalışır...

İnsan ya elm, tərbiyə və ya təcrübənin təsirindən müəyyən bir əqidə sahibi ola bilər.

Adamlardan tutalım ki, biri qeyri bir əqidəyə qulluq edir, fikir edib özü üçün yol tapıbdır. Doğrudur, deyir: dünya beş gündür, fəqət bu beşgünlük dünyada gizlin

xəzinələr, gizlin sirlər, qüvvələr, mühüm məsələlər, açılmayan düyünlər, təbii qanunlar vardır. Bunları aşkar etmək, təbii qanunları həll edib meydana buraxmaq insanın vəzifəsidir. Mən insanam isə bu məsələlərin birini biqədri qüvvə mən gərəkdir həll edəm tainki dünyadan köçəndə insana məxsus ola vicdan «gərдіңin hankı bir qüvvəsini ümum insandan ötrü həll etdin?» sualını verəndə isə mən məğrurluqla cavab verəm.

Dünya və həyat nədir? İnsan nə yol yeriş edib də «insanlıq» dərəcəsinə çatmış? Suallarına bünövrəsiz bir adam cavab verə bilməz. Yəni demək istəyirik: Gərđişə (prirodaya) yavuq olmaq, onu sevmək, onun gizlin xəzinələrini tapmağa səbəb olur. Bu da oxumaq ilə olan bir şeydir. Bünövrəsiz, yəni elmsiz böylə bir mühüm məsələlərə girişmək çətindir.

Elmlər dairəsində ümumhəyata dair geniş bir meydan açılır. Fəqət görənlər göz, eşidənlər qulaq, sağlam beyin, hissli ürək gərəkdir olsun. Bunlar oldu isə, şəksiz müəyyən bir əqidə də meydana gəlir.

❖ Bir millətin müəyyən bir yolu məqsudu oldu isə, o milətin istiqbalı dəhşətli bir fırtınaya düşər olacaqdır.

❖ İnsan tərəqqi etdikcə, ictimalara ehtiyacı artar.

❖ Bir insan ki, öz hüququnu düşünmədi, o, insan dərəcəsinə hələ çatmamış. Bir millət ki, həyatına dair məsələlər həll olunan vaxt yatar, lal olar, o millətin diriliyi şübhəlidir. Bir millətin «yol göstərənləri», «mühüm bir ictimai» gizlədənlər isə, millətə aşkar xəyanət etmiş olurlar.

❖ Hal-hazırda insanın əqli bir nöqtəni özü üçün müqəddəs bir məslək hesab edib ciddi surətdə həmin nöqtəyə yerləşir.

❖ Bir müəllimin öz elmini yaxşı bilməsi onun yaxşı müəllim olmasına hələ dəlalət etməyir. Uşaqlar çətin dərslərini asan və tez öyrənər isə müəllim doğrudan da yaxşı müəllim olmağını göstərir. Kitab və ya məqalə yazan əvvəl gərəkdir oxucularını gözünün qabağına gətirib də öz-özündən soruşa: Kimdən ötrü yazıram? Oxucular da mətləbi düşünməyə hazırdırlarmı?

❖ Bir də gərəkdir bunu bilmək: iş görənlər səhv edər, iş görməyən səhv etməz.

❖ Qeyrətli cavanlarımızın artması millətimizin xoşbəxtliyidir.

❖ Milli məktəblərimiz günbəgün artmaqda, ziyalı oxumuşlarımız da həmçinin: fəqət yenə də dad fəryad edirik; qəzetlərimizi oxuyan az: intelligentlərimiz milli işlərdən kənar gəzirlər, deyib də barbar bağırırlar. Bu bağırışlar, bu gurultular da təbiidir. Çünki doğrudan da görürük ki, işlərimizdən meydan bir şey çıxmıyır.

❖ Bir millətə məxsus məslək ümum ideal üçün bir yoldur. Ümum ideala çatmaq üçün yəni insanlığa xidmət etmək üçün, millətə lazımdır özünü tanıсын. Bir millət özünü tanımaz isə, özü ilə qeyrisinin fərqi düşünməyə qadir olmaz isə xüsusi məsləki dalınca yerləşməz. Bu yolda yerləşməz isə ümum müqəddəs məslək nə olmağın da düşünməz.

Özümüzə türk deyib də xüsusi bir məslək dalınca getməliyikmi? Getməliyik desəniz, özümüzü gərəkdir tanıyaq. Fəqət tanımaq üçün nə lazımdır?

Milli dil, milli məktəb, milli mətbuat və qeyri-qeyri şeylər deyilmi?

Sənə can, ruh verən, səni qaranlıqdan işıqlığa salan «yolu» məhv edirsənsə, özünü fəvt edəsən.

Biz haman yolun düz, həmvar, baqi qalmağına gərəkdir çalışaq: tam səadətımız bu yolda, istiqbalımızın xoşbəxtliyi onda. Əqlimizi, bədənimizi, ruhumuzu bu yolda işlətməliyik.

Bugünkü pərişan halda bulunmağımız cəmiyyətimizin karsızlığı, seçkilərimizin gülünə vəqiələri, oxumuşlarımızın milli işlərdən qaçmaqları, mətbuatımızın, ədəbiyyatımızın dərinsizliyi, məktəblərimizin ruhsuzluğu, tərbiyənin acı meyvələri, bunların hamısının əlacı haman müqəddəs «yoldur». Bu yolda tərbiyə alırıqsa, həm özümüzü tanıyıraq və həm ümum müqəddəs məsləkə yavuqlaşırıq.

❖ Vətənin qədrini o kimsə bilər ki, vətən ilə onun ruhani rabitəsi olsun, vətəni ilə bir yerdə ağlasın, bir yerdə gülsün. Ona binaən lazımdır Şərqdə bu şüarı buraxmaq: hər gün xüsusi özü üçün yox, ancaq vətən, məmləkət üçün işləyirsə, onun haqqı var seçsin və seçilsin.

❖ Mətbuat ikinci bir dövləti qüvvətindədir...

Bir qəzetin müəyyən bir məsləki olursa, müəyyən də oxucusu olacaqdır. Müəyyən oxucu müəyyən bir qəzeti oxuyarsa, mürur ilə bu məsləkdə tərbiyə tapar, öyrəşər, sevər. Bir gün haman qəzetə olmaz isə bir şey itirmiş kimi özünü hiss edər.

❖ «Elm dalınca gediniz» deməkdənsə, elmi oxutmaq lazımdır. Haman elm araya gələr isə xalqın beyni açılar, özünü tanıyar, özü ilə özgəyə fərq qoyar, həyat mübarizəsini düşünər və axırda bir məslək-əqidə tutub gedər. Camaat elm nə olduğunu düşünərsə, onu sevər. Alim adamın qədrini bilər və bilib də ciddi-cəhd edər ki, camaat və cəmiyyətin işlərini adamlara tapşırınsın!

Camaata elmi nə yol ilə oxutmaq?

Bir müəllim otuz, qırx uşağa elmi öyrədib onları bir yol ilə apararı kimi bir qəzetə də camaatın müəllimi yerində ona gərəkli məlumatlar verib bilmədiyi şeyləri öyrədə bilər. Qəzetənin dördədən bir hissəsini elmi, fənni məqalələrə sərf edəriksə, camaata böyük xidmət göstərmiş olarıq.

❖ Millətə yardım etmək üçün cəmiyyəti-xeyriyyə lazımdır, yəni millətin yetimlərinə, korlarına, şillərinə kömək gərəkdir.

❖ Qədimdə bir qayda var idi. Seçki məsələsi araya gələndə camaat həmişə qoca, dünyagörmüş bir adam seçərdilər, qeyrilərinə nisbətən məlumatlı, işbilən, həyatın uçurumlarından, ruzgarın sədəmlərindən keçmiş bir adama işlərini tapşırırdılar.

❖ Teatrın camaat üçün bir məktəb olmağını bir kərə düşünmək gərəkdir.

Fəqət qış gedər, tamam dünyaya can verən yaz gələr. İdil tamam gözəlliyi ilə buzlu qarın bərk buxovundan xilas olub qarın altından çıxar və genə də məğrur hər tərəfinə baxar, baxıb da daimi girdarını bildirər.

❖ Opera və ya operetta heç vaxt dramının ölməyinə səbəb olmaz. Dramanın ölməyinə səbəb artistlərimizin elmsizliyi olacaqdır... Bu nöqtəyi-nəzər ilə səhnəmizə baxılır isə demək olur ki, opera və operettalarımız daha artıq tərəqqi edəcəklər. Çünki Üzeyirbəy cənabları oxuduğu elmin səbəbinə daha gözəl operalar meydana gətirəcəkdir. Hər halda, qeyri əsərlərə nisbətən hal-hazırda Üzeyirbəyinin əsərləri böyük ümid yolu açır, bu yolda Üzeyirbəyinin daha artıq tərəqqi etməyini qəlbdən istəyirik.

❖ Bir şairin, ya bir ədibin əsəri olan kimi bütün bir qövmün-elin də özünə münasib əsəri ola bilər. Bir ədibin əsəri onun ruhunu, fikrini, bütün əqidəsini bildiren kimi, ümumiyyətlə, bir qövm və ya elin tərəfindən yaranmış əsər haman qövmün ruhunu, fikrini və əqidəsini bildirər. Əbid inşası çap edib kitablar vasitəsilə intişar edər. El isə inşasını əzbər ağızdan-ağıza verib intişarından davam edər. Bir ədib inşasının təgyir tapmasına tək bir özü səbəb olursa, qövmün-elin inşasına təgyir verən çox olar. Çünki ağızdan-ağıza keçən hekayələr, nəqlə həər bir şey artırma bilər.

«Atalar sözü» mənasını saxlayan kimi «Əsli və Kərəm» hekayəsi də Üzeyirbəyin operasında əsl mənasını itirməmiş. Əlbəttə, öylə də gərək olsun, elin inşası elin güzgüsüdür. Bir elin-qövmün ruhunu, fikrini, bütün əqidəsini onun inşasından bilmək olar.

❖ Həqiqi, təmiz məhəbbət müqəddəs bir hissdır. Onu pul ilə almaq, pula satmaq olmaz. Bu hiss şan-şövkətdən, tac və taxtdan əl çəkdirər. Bu hiss padşahı gəddadan ayırmaz. Həqiqəti təmiz məhəbbət məzhəb, din bilməz və çirkin fikirlər bəsləməz... Məşuqun məbudun vüsalına çatıb sonra ölmək ancaq həqiqi, təmiz məhəbbətin nişanəsidir. Məbud idealdır. Həqiqi, təmiz məhəbbət sahibi məbuduna məşuquna çatırsa, ideala çatan kimidir.

❖ Qövm yaşayır və müqəddəs idealını arayır. Böylə bir müqəddəs idealı olan qövm ölməz.

❖ Səflıq, səmimilik, mehribanlıq, mərdlik, cəmərdlik türk-tatar qövmünün tarixi sifətlərindəndir desək də yarar. Böylə bir sifətlərlə tərbiyə tapmış türk-tatar qövmü «Əsli və Kərəm» kimi nazik mət-

ləbli, dərin fəlsəfəli el əsəri yaradar. Bu əsərlərdən qövmün istədiyini və fikrində bəslədiyini bilmək olar.

Qövmün fikrini, qanacağını sözlərdən, mətləblərdən bilmək olursa el düzəldən mahnıların havacatından da onun ruhuna dair çox şeylər bilmək olar...

İnsan var ki ölər, yox olar və bunun yoxluğunu ancaq yavuuq qohum-əqrəbası hiss edər. İnsan var ki, ölər və bunun yoxluğu xüsusi bir milləti heyifsiləndirər. İnsan var ki, ölər və onun ölümü bütün millətlərə təsir edər.

ADLAR GÖSTƏRİCİSİ

Stalin İ.V. (Cuqaşvili) (1879-1953). 1898-ci ildən partiyanın üzvü, 1917-ci ildən 1922-ci ilə qədər xalq milli işlər komissarı, 1920-ci ildən 1923-cü ilə qədər xalq FKİ komissarı. MK katibliyinin üzvü (1919-1953-cü illər), MK Siyasi Bürosunun üzvü (1919-1952), MK Rəyasət Heyətinin üzvü (1952-1953). XI qurultaydan sonra (1922-ci il) partiya MK-nın Baş katibi.

Trotski L.D. (Bronşteyn) (1879-1940). 1917-ci ilin sentyabr-noyabrında – Petroqrada Sovetinin sədri. 1917-ci ilin oktyabrından sonra – xalq xarici işlər komissarı, Respublika İnkilabi Hərbi Şurasının sədri. 1919-1926-cı illərdə Siyasi Büronun üzvü. 1927-ci ildə partiyadan xaric edilmiş, 1929-cu ildə SSRİ-dən sürgün olunmuşdur. Meksikada öldürülmüşdür.

Radek K.B. (1883-1939). 1903-cü ildən RSDFP üzvü. 1919-1924-cü illərdə Kommunist İnternasionalı İcraiyyə Komitəsinin Rəyasət Heyətinin katibi və üzvü, Bakıda Şərq Xalqları Universitetinin rektoru. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur.

Kirov S.M. (Kostrikov) (1886-1934). Vətəndaş müharibəsi illərində Həştərxanda və Şimali Qafqazda RK(b)P hərbi-siyasi rəhbərliyinə daxil idi. Zaqafqaziyada RSFSR-in siyasətini fəal surətdə həyata keçirirdi. 1920-1921-ci illərdə RSFSR-in Gürcüstan Demokratik Respublikasında səlahiyyətli nümayəndəsi. 1921-1925-ci illərdə AK(b)P MK katibi. Sonralar Leninqrad Vilayət Komitəsinin və ÜK(b)P MK-nın katibi vəzifələrində işləmiş, 1934-cü ilin dekabrında terror aktı nəticəsində həlak olmuşdur.

Orconikidze Q.K. (1886-1937). 1920-ci ilin aprelindən RK(b)P MK-nın Qafqaz Bürosuna, 1922-ci ildən 1926-cı ilədək Zaqafqaziya Diyar Partiya Komitəsinə başçılıq etmişdir. Sonralar məsul partiya və dövlət vəzifələrində çalışmışdır. Özünü öldürmüşdür.

Hüseynov M.D. (1894-1938). 1920-ci ilin fevralında AK(b)P I qurultayında AK(b)P MK-nın Rəyasət Heyətinin sədri seçilmişdir. 1920-1922-ci illərdə Azərbaycan İnkilab Komitəsinin sədr müavini, xalq xarici işlər komissarı, xalq maliyyə komissarı, Azərbaycan SSR XKS yanında Ali İqtisadi Şuranın sədri, RSFSR xalq milli işlər komissarının müavini. 1923-1929-cu illərdə ZSFSR XKS-nin sədr müavini, ZSFSR xalq xarici işlər komissarı və maliyyə naziri. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur.

Mirzoyan L.İ. (1897-1939). 1921-ci ilin noyabrından Azərbaycan SSR-in xalq əmək komissarı, 1922-ci ilin yanvarından AK(b)P BK katibi. 1925-1929-cu illərdə AK(b)P MK katibi. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur.

Mikoyan A.İ. (1895-1978). 1917-1918-ci illərdə Bakıda işləmişdir. 1920-ci ilin aprelində XI Qızıl Ordu ilə Bakıya gəlmiş, AK(b)P BK katibi seçilmişdi. Sonralar böyük partiya və dövlət vəzifələri tutmuşdur.

Qarayev Ə.A. (1896-1933). 1919-cu ildən «Hümmət»in üzvü, Azərbaycan Respublikası parlamentinin üzvü, 1920-ci il aprelin 27-də Azərbaycan İnkilab Komitəsinin tərkibinə daxil olmuşdur. Bakı İnkilab Komitəsinin sədri, xalq əmək komissarı, xalq ədliyyə komissarı və respublika hərbi-dəniz işləri üzrə xalq komissarı olmuşdur. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur.

Axundov R.Ə. (1897-1938). 1919-cu ildən «Hümmət»in üzvü. 1919-cu ildə «Kommunist» qəzetinin (Azərbaycan dilində) redaktoru. 1920-ci ilin apreldən sonra AK(b)P-nin kəndlərdə iş üzrə şöbəsinin müdiri, Bakı partiya komitəsinin katibi, «Kommunist» qəzeti və başqa dövri nəşrlərin redaktoru. 1924-1930-cu illərdə AK(b)P MK katibi, Azəməşrin (Dövlət kitab nəşriyyatı) direktoru, Azərbaycan SSR xalq maarif komissarı. Ləkələnməmiş və repressiya olunmuşdur.

Varoslavski Y. (Qubelman M.İ.) (1878-1943). Dövlət və partiya xadimi, tarixçi və publisist. 1921-ci ildə RK(b)P MK katibi. 1923-cü ildən 1934-cü ilədək MNK katibi. SSRİ MİK-in üzvü olmuşdur, SSRİ EA-nın akademiki.

Çiçerin G.V. (1872-1936). Sovet dövlət xadimi, diplomat, 1918-1930-cu illərdə RSFSR, SSRİ xalq xarici işlər komissarı.

Lloyd Corc D. (1863-1945). İngilis siyasi və dövlət xadimi, liberal partiyasının lideri, 1919-cu il Versal sülh müqaviləsinin yaradıcılarından biri. 1916-1922-ci illərdə Böyük Britaniyanın baş naziri.

Karaxan L.M. (Karaxyan) (1889-1937). Peşəkar diplomat. 1918-1920, 1927-1934-cü illərdə xalq xarici işlər komissarının müavini. 1921-ci ildə Polşada, 1923-1926-cı illərdə Çində, 1934-cü ildən Türkiyədə səlahiyyətli nümayəndə. Əksinqilabi fəaliyyətdə ittiham edilmiş və güllələnmişdir.

Ənvər paşa (1881-1922). Türkiyənin hərbi və siyasi xadimi. Baş komandanın müavini vəzifəsində olarkən, Azərbaycan Respublikasına fəal hərbi yardım göstərilməsi xəttini yeritmişdir.

Osmanlı imperiyasının 1918-ci ilin noyabrında məğlubiyyətindən sonra Almaniyada, sonra isə Sovet Rusiyasında yaşamışdır. 1921-ci ilin axırında Orta Asiyada antibolşevik qüvvələr tərəfində siyasi mübarizəyə qoşulmuşdur. Döyüşdə həlak olmuşdur.

Usubbəyov N.Y. (1881-1920). Azərbaycanda milli hərəkatın görkəmli xadimi. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında bir sıra mühüm hökumət vəzifələri tutmuşdur: maarif naziri, Nazirlər Sovetinin sədri olmuşdur. 1920-ci ilin mayda Kürdəmir qəzasında öldürülmüşdür.

Stasova Y.D. (1873-1966). 1898-ci ildən RSDFP üzvü. 1917-ci ilin fevralından 1920-ci ilin martına qədər RK(b)P MK katibi. 1920-1921-ci illərdə AK(b)P MK aparatında işləmişdir.

Pankratov – XI Qızıl Ordu Siyasi İdarəsinin xüsusi şöbəsinin rəisi.

Smilqa İ.T. (1892-1938). Respublika İnqilabi Hərbi Şuralarının Siyasi İdarəsinin rəisi. 30-cu illərin axırında ləkələnməmiş və repressiya olunmuşdur.

Sərkis (Danilyan) (1898-1937). 1919-cu ildə RK(b)P Bakı Komitəsinin üzvü. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra AK(b)P BK katibi olmuşdur. Əksinqilabi fəaliyyətdə ittiham edilmiş və güllələnmişdir.

Lominadze V.V. (1897-1935). 1919-1920-ci illərdə AK(b)P BK və MK üzvü. Özünü öldürmüşdür.

Satunovskaya O.Q. 1917-1918-ci illərdə «Bakinski raboçi» redaksiyasında, 1920-ci ilin apreldən sonra Bakıda rayon partiya komitələrinin katibi işləmişdir. 30-cu ilin axırlarında repressiyaya məruz qalmışdır.

Artak (Stamboltsyan A.A.) (1895-1937). 1921-1937-ci illərdə Bakıda rayon partiya komitələrinin katibi işləmiş, məsul partiya və sovet vəzifələrində olmuşdur. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur.

Molotov V.M. (Skryabin) (1890-1986). 1921-1930-cu illərdə ÜİK(b)P MK katibi, 1926-1957-ci illərdə MK Siyasi Bürosunun (Rəyasət Heyətinin) üzvü. 1957-ci ilin iyununda N.S.Xruşşovun yeritdiyi partiya-dövlət xəttini qəbul etmədiyi üçün Sov.İKP MK tərkibindən çıxarılmışdır.

Şahtaxtinski Behbud (1881-1924). 1918-ci ildən Bakı Xalq Komissarları Sovetinin aparatında, əksinqilabla mübarizə üzrə Fövqəladə Komissiyanın üzvü. 1920-ci ilin aprelindən sonra xalq ədliyyə komissarı və Azərbaycan SSR-in RSFSR-də fəvqəladə nümayəndəsi. 1921-ci ilin iyunundan inqilab komissiyasının sədri, sonra Naxçıvan MSSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri. 1922-ci ildə xalq FKİ komissarı və Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədr müavini.

Xanbudaqov E.Ş. (1893-1937). 1920-ci ilin aprelindən sonra AzFK sədri, sonra Azərbaycan İstehlakçılar Cəmiyyəti İttifaqı Rəyasət Heyətinin sədri. 1922-ci ilin martından AK(b)P MK katibi. 1924-cü ildə millətçi-təmayülçü baxışlarına görə AK(b)P MK-da işdən azad edilmişdir. Sonrakı illərdə ZSFSR xalq komissarlıqlarında müxtəlif vəzifələr tutmuşdur. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur.

Mir Qasimov Y.İ. (1896-1957). 1924-1927-ci illərdə AK(b)P BK-nın təşkilat-təlimat şöbəsinin müdiri olmuşdur. Sonrakı illərdə məsul partiya vəzifələri tutmuşdur. 30-cu illərin sonunda

repressiyaya məruz qalmışdır: 18 ildən artıq həbsdə olmuşdur.

Hacıyev M.H. (1876-1938). 1920-1921-ci illərdə Qazax qəzasının İnkilab Komitəsinin sədri. 1921-1922-ci illərdə Azərbaycan SSR MİK-in sədri. Sonra Azərbaycan SSR Xalq sosial təminat komissarı, xalq torpaq komissarı, respublika Ali Məhkəməsinin sədri olmuşdur. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur.

İsrafilbəyov M.N. (Qədirli) (1892-1941). 1921-ci ildən 1922-ci ilədək Azərbaycan SSR xalq sosial təminat komissarı, 1922-ci ildən 1934-cü ilədək xalq səhiyyə komissarı. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur.

İsmayılov Q.İ. (1885-1922). 1918-ci ildən «Hümmət»in üzvü. Quba qəza İnkilab Komitəsinin və İcraiyyə Komitəsinin sədri olmuşdur. 1922-ci ildə Gəncə qəza İcraiyyə Komitəsinin sədri. Sovet hakimiyyətinin düşmənləri tərəfindən öldürülmüşdür.

Vatsek İ.P. (1870-1951). 1922-ci ilin fevralında AK(b)P Mərkəzi Nəzarət Komissiyasının məsul katibi, 1923-cü ildə RK(b)P Qafqaz diyar nəzarət komissiyasının tərkibinə seçilmişdir.

Tağıyev H.Z. (1838-1924). İctimai xadim, sahibkar. 1920-ci ilin aprelindən sonra var-dövlətindən könüllü surətdə imtina etmişdir.

Musabəyov Q.M. (1888-1938). Bakı quberniya ərzaq komitəsinin sədr müavini, sonra Azərbaycan SSR xalq ərzaq komissarı təyin edilmişdi. 1921-ci ildə Quba qəzasının fəvqəladə komissarı. 1922-ci ildən XKS sədri. 1925-cü ildən SSRİ MİK sədrilərindən biri. 1929-cu ildən Azərbaycan SSR MİK sədri. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur.

Sultanov H.H. (1889-1938). 1907-ci ildən RSDFP üzvü. 1917-ci il Fevral inqilabından sonra «Hümmət»in görkəmli xadimlərindən biri. 1920-ci ilin aprelindən sonra Azərbaycan İnqilab Komitəsinin üzvü, xalq daxili işlər komissarı, Gəncə quberniyası üzrə fəvqəladə komissar, Azərbaycan SSR xalq ticarət komissarı, Naxçıvan MSSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri, Azərbaycan SSR MİK katibi, ZSFSR xalq ticarət komissarının müavini olmuşdur. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur.

Şaumyan S.G. (1878-1918). 1917-ci ilin martında qiyabi olaraq Bakı Soveti Rəyasət Heyətinin sədri seçilmişdir. 1917-ci ilin dekabrında Qafqaz işləri üzrə Fövqəladə komissar təyin edilmişdir. 1918-ci ilin aprelindən Bakı Xalq Komissarları Sovetinin sədri və xarici işlər üzrə komissar.

Caparidze P.A. (1880-1918). 1898-ci ildən RSDFP üzvü. 1918-ci ilin aprelindən Bakı Xalq Komissarları Sovetinin daxili işlər komissarı, iyundan eyni zamanda ərzaq komissarı. Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin sədri olmuşdur. 26 Bakı komissarları sırasında güllələnmişdir.

Serebrovski A.P. (1884-1938). 1903-cü ildən RSDFP üzvü. 1920-1926-cı illərdə Bakıda «Azneft» idarəsi heyətinin sədri. 1926-1930-cu illərdə «Baş-qızıl» idarəsinin rəisi, 1931-1937-ci illərdə xalq ağır sənaye komissarının müavini. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur.

Ağamalıoğlu S.H. (1867-1930). 1920-ci ilin aprelindən sonra xalq torpaq komissarı, Azərbaycan MİK-in sədr müavini, sonra sədri olmuşdur. 1922-ci ildə ZSFSR MİK-in sədrələrindən biri seçilmişdir.

Myasnikov A.F. (1886-1925). 1921-ci ildə Ermənistan Xalq Komissarları Sovetinin sədri və hərbi işlər üzrə xalq komissarı. 1922-ci ildə ZSFSR İttifaq Sovetinin sədri, sonra RK(b)P Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin birinci katibi.

Əfəndiyev S.M. (1887-1938). 1919-cu ilin iyunundan milli işlər üzrə xalq komissarlığı yanında Zaqafqaziya müsəlmanları işləri üzrə komissar. 1920-ci ilin yayında Gəncə quberniyasının Fövqəladə komissarı, 1921-ci ilin mayından xalq torpaq komissarı, 1922-ci ildən 1924-cü ilədək Azərbaycan SSR Xalq FKİ komissarı. 1924-cü ildən AK(b)P MNK sədri. 1931-ci ildə Azərbaycan SSR MİK-in sədri seçilmişdir. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur.

Petrovski Q.İ. (1878-1958). 1897-ci ildən RSDFP üzvü. 1917-ci ilin noyabrından 1919-cu ilin martınadək RSFSR xalq daxili işlər komissarı. 1919-cu ilin martından 1939-cu ilədək Ümumukrayna MİK-in sədri. SSRİ MİK sədrələrindən biri olmuşdur.

Şkiryatov M.F. (1883-1954). 1921-ci ildən RK(b) P MK aparatında, partiya sıralarının yoxlanılması və təmizlənməsi üzrə Mərkəzi komissiyanın sədri. 1923-1934-cü illərdə MNK Rəyasət Heyətinin üzvü, 1923-1927-ci illərdə MNK katibi.

Cəbiyev H.P. (1899-1938). 1918-ci ildən «Hümmət»in üzvü. 1920-ci ilin aprelindən sonra rəhbər partiya və sovet işində olmuşdur: 1922-1923-cü illərdə «Təzə Şərq» jurnalının, 1923-1926-cı illərdə «Kommunist» qəzetinin redaktoru. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur.

Hüseynov R.M. (1891-1937). 1920-ci ilin aprelindən sonra Bakı Soveti Rəyasət Heyətinin üzvü

və Bakı qəza İnqilab Komitəsinin sədri. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur.

Quliyev M.Z. (1893-1938). 1918-ci ildən «Hümmət»in üzvü. Azərbaycan SSR xalq maarif komissarı, Çimkənd şəhər komitəsinin katibi. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur.

Bünyadzadə D.X. (1888-1938). 1920-ci ilin aprelindən sonra xalq maarif komissarı, xalq FKİ komissarı, xalq torpaq komissarı, Dövlət Plan Komitəsinin sədri, Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri, ZSFSR xalq torpaq komissarı vəzifələrində çalışmışdır. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur.

Nəcəf Nərimanov (2.12.1919, Moskva – 19.9.1943, USSR Volnovaxa ş.) – N.Nərimanovun oğlu. Böyük Vətən müharibəsi qəhrəmanı, qvardiya baş leytenantı. 1942-ci ildən Sov.İKP üzvü. Moskvada orta məktəbi bitirmiş, 1938-ci ildə Sovet Ordusuna çağırılmışdır. Kiyevdə hərbi məktəbi qurtarmışdır (1940). Böyük Vətən müharibəsi illərində tank vzvod komandiri olmuş, Stalinqrad və Donbasın azad edilməsində fərqlənmiş, Volnovaxa şəhəri uğrunda gedən döyüşlərdə qəhrəmancasına həlak olmuşdur.

MÜNDƏRİCAT

Görkəmli ictimai-siyasi xadim və ədib	5
Mərkəzi komitəyə yol. [İ.V.] Stalinə surəti:yol. [L.D.] Trotskiyə yol. [K.B.] Radekə ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair.....	20
N.Nərimanovun V.İ.Leninə məktubu.....	103
Qarabağ məsələsinə dair sənədlər	105
RK (b) P Qafqaz ölkə komitəsinin üzvü A.Mikoyanın məruzəsindən.....	110
Hacı Zeynalabdin Tağıyevin 50 illiyi, məişətdə və cəməətə xidmətləri.....	111
Odessadan	132
Nəriman Nərimanovun oğlu Nəcəfə məktubu.....	135
Hikmətli sözlər. Nəsihət və mülahizələr	147
Adlar göstəricisi.....	166

Nəriman *Nərimanov*

Məktublar

VƏ

Qarabağ məsələsinə dair sənədlər

Nəşriyyat redaktoru:
SUGRA OSMANOVA

Dizayn və tərtibat:
FƏXRİ VƏLİYEV

Yığılmağa verilmişdir:22.01.2016. Çapa imzalanmışdır:29.01.2016.
Ölçü:84x108 1/32. Çap vərəqi:5,5. Sifariş:012/16. Say:500 ədəd.

NURLAR

Nəşriyyat-Poliqrafiya
Mərkəzi

Bakı, Az1122, Zərdabi pr. 78
Tel: 4977021 / Faks: 4971295
E-poçtu: office@nurprint.com

